

EL CINTO DE LAS LETRAS (DOS AGUAS), REVISIÓ DEL PANELL 55 ANYS DESPRÉS DE LA SEUA PUBLICACIÓ

En aquests papers revisem el panell llevantí del Cinto de las Letras, Dos Aguas (Valencia). Presentem els nous calcs realitzats, l'estudi de la composició i de l'estil basat en la figura humana i la seqüència d'execució i addició que es desprén de l'anàlisi de les figures.

Paraules clau: Cinto de las Letras, Art rupestre Llevantí, estudi estilístic.

In this paper we review the Cinto de las Letras Levantine rock art site. We present new documentation, as well a new study of composition and style based on human figures and, finally, the execution and addition sequence that we can deduce from figures.

Key words: Levantine Rock Art, stylistic study, Cinto de las Letras.

INTRODUCCIÓ

El 1951 es publicaven “Las pinturas rupestres de Dos Aguas” a càrrec de Francisco Jordà i José Alcàcer, un treball que exposava tres estacions amb art rupestre, però que en va descobrir fonamentalment una: el Cinto de las Letras. Ara, transcorreguts més de 55 anys, semblava oportú realitzar una revisió de l'abric. Entenim que s'havien de procurar una nova documentació, nous calcs, i una nova lectura del panell i de les figures, algunes d'elles tan manides per la literatura especialitzada.

Pel que respecta al primer punt, les noves tecnologies i els sistemes digitals de fotografia permeten una aproximació als motius pintats més exhaustiva. És a dir, permeten aproximar-nos a la paret rocosa molt més que no pas els sistemes tradicionals, incloent els de calc directe, respectant el suport i els motius. El sistema emprat per a calcar l'abric segueix la metodologia desenvolupada per I. Domingo i E. López (López Montalvo, Domingo 2005; Domingo, López Montalvo 2002).

En segon lloc, la revisió del panell en la seua estructura interna ens ha proporcionat uns resultats diferents als presentats en la monografia del 1951. Per una banda la significació d'alguns motius ha canviat; per altra, s'ha pogut establir un ordre d'execució diferent al proposat per F. Jordà i J. Alcàcer basant-nos en les superposicions i evolució estilística de les figures humanes.

LOCALITZACIÓ

El Cinto de las Letras es troba al barranc homònim de las Letras en el terme municipal de Dos Aguas en la comarca valenciana de la Foia de Bunyol (fig. 1). En La Canal de Dos Aguas, una vall en alt sobre del Riu Xúquer. Les coordenades UTM del jaciment són 694741.54 E i 4349159.75 N i es troba a una altitud de 479 m.s.n.m.

L'abric es localitza en les estribacions septentrionals del Massís del Caroig, una *plataforma carbonatada* (Garay 1995)

Fig. 1. Cinto de las Letras. Localització dins la Canal de Dos Aguas

formada per l'associació de relleus tabulars, que constitueixen un paisatge muntanyós de 40 km de costat de forma més o menys quadrada, on predominen els materials calisos del Cretàcic (Rosselló 1995). El massís, en la seua zona més septentrional, està dominat pel Riu Xúquer que articula la xarxa fluvial formada per multitud de barrancs.

El 1940 l'abric va ser "redescobert" per unes mestres d'escola qui ho comunicarien a Juan J. Senent; el Servei d'Investigació Prehistòrica de la Diputació de València encarregaria el projecte, després d'un primer impuls interromput, a Francisco Jordà i José Alcàcer que el 1951 estudiaren i publicaren, dins les monografies del S.I.P., "Las pinturas rupestres de Dos Aguas".

En aquell treball es va emprar per primera vegada el nom "Abrigo del Ciervo" i des d'aquell moment ha havut una doble denominació per al mateix abric. Per la nostra part, veient que ambdós termes han estat emprats en la bibliografia ens hem decantat per respectar la toponímia original i local del lloc.

En la mateixa Canal es localitza el Abrigo de la Pareja (molt pròxim al Cinto de las Letras), el Abrigo de las Cabras o el Cinto de las Ventanas, localitzats en el mateix barranc que la Cueva de la Cocina. Al sud, creuant el Riu Xúquer,

es localitzen els abrics de Millares, on destaquen l'Abric de Vicent, el Abrigo de las Cañas I o el Abrigo de los Chorradores en estil llewantí. En Quesa es localitza el Espolón del Zapatero o el Abrigo de Voro. En Bicorp, destaquen la Cueva de la Araña, els conjunts del Barranco Moreno, el Abrigo de la Balsa de Calicanto o el Abrigo de Gavidia (o de Lucio) entre altres. Cap a l'oest trobem els abrics de Tortosillas, el Abrigo del Sordo i el de Pedro Mas en Ayora i l'abric localitzat en terme de Jalance de las Montes. Aquests últims estan molt pròxims ja al nucli d'Albacete. Cap a l'est trobem els abrics pintats del Barranc de la Xivana d'Alfarp com a representants més orientals de l'art llewantí en la zona.

Així doncs és una àrea amb una bona representació d'art rupestre llewantí, però que, amb destacables excepcions com són la Cova de l'Araña o el Cinto de las Letras, no compta amb estudis detallats al darrere; algunes incursions en la zona des de mitjans dels 70 han estat o molt puntuals o incompletes. La zona compta a més amb altres expressions gràfiques prehistòriques que en algunes ocasions comparteixen abrics amb els motius llewantins. Aquest és el cas de l'Art rupestre Esquemàtic o el Lineal-Geomètric (Fortea 1975).

DESCRIPCIÓ DELS MOTIUS

Motiu 1a: Arquer mirant a la dreta. Sobre una superfície regular, sense canvis de rasant significatius, presenta un bon estat de conservació, tot i alguna perdua de pigment la lectura de la figura és clara.

La disposició del cos és cap a la dreta, mentre que el cap sembla disposat cap a l'esquerra. Este és de tendència globular i presenta en la part superior un barret o tocat de forma trapezoïdal rematat en la part frontal per un sortint que es conserva més tènueament. El coll, ben marcat, deixa pas a uns múscles arrodonits i un tronc triangular i llarg que acaba en una cintura estreta.

El braç esquerre és la única part del cos que mostra una mica de moviment; lleugerament avançat, el traç transcorre paral·lel fins al colze on s'eixampla l'avantbraç. Al l'altura del canell un eixamplament de secció arrodonida sembla figurar un ornament corporal de tipus polsera. La mà conserva quatre dits finament traçats, tots exepte el polze que sembla no haver-se representat.

La mateixa estructura presenta el braç dret, amb el mateix eixamplament al canell, una altra polsera, i al braç, per damunt del colze mostra un braçalet que es deixa notar a la part interna del braç i que per la part exterior es materialitza en una cinta modulada, és a dir, composta per 7 puntuacions de petites dimensions. La mà es representà tancada en un puny sostenint l'arc i les dues fletxes que transporta amb ell. L'arc sembla de corvatura doble, i les fletxes, en la màxima expressió de detallisme de la figura, mostren l'emplomadura i la terminació de la punta en angle tancat.

Un maluc ben marcat deixa pas a les cames, llargues i robustes. A la cintura, es dibuixa una mena de davantal que aniria nugat a l'esquena mitjançant un llaç triangular. Les cuixes són traços paral·lels que a partir dels genolls desenvolupen uns potents bessons; el corresponent a la cama dreta n'ha perdut un troç, però encara es permet la lectura. Als turmells presenta sengles eixamplaments de secció circular interpretables o bé com la terminació d'uns pantalons ajustats o bé com ornaments. Els peus marquen els talons i en el dret sembla tenir indicats els dits.

Tècnicament es pot observar el perfilat extern per al disseny de la figura i el reblit interior.

22,1 cm; color: 7.5R 3/4

Motiu 1b: Indeterminat. Infraposades a l'arc del motiu 1a pel flanc dret hi ha restes d'una figura desapareguda. La taca conserva el perfil dret mentre que la vora esquerra ha estat motlejada pels descostrats. El perfil conservat mostra una tendència vertical i una flexió en el terç superior; just dalt de

la inflexió dos traços fins i semiparal·lels es despeguen obliquament; aquestos recorden els ornaments de braç de les figures humanes.

4,6 cm; color: 10R 3/3

Motiu 2a: Indeterminat. Motiu d'impossible interpretació a l'esquerra de l'arquer 2c.

1,1 cm; color: 5R 3/3

Motiu 2b: Indeterminat. Restes de pigment situades a l'esquerra de l'arquer 2c.

2,1 cm; color: 7.5R 3/3

Motiu 2c: Arquer en marxa cap a l'esquerra. Situat a l'esquerra de l'arquer 1a i en relació amb aquest. La superfície del suport és bona, el cap, però, es troba a un plànol distint que la resta del cos, el canvi de rasant corre paral·lel als múscles per damunt del pit. Tot i el bon estat de conservació que presenta, ha estat afectat per alguns descostrats com el que mutila l'avantbraç dret o el que afecta el maluc i el pigment en algunes zones ha perdut molta intensitat com és el cas de l'arc.

El cap, de tendència globular, esta coronat per un barret (podria tractar-se d'un monyo, però pel geometrisme i angulositat del dibuix ens sembla una interpretació un tant forçada). El coll esta destacat; el tronc és més ample a la zona del pit que a la cintura, però no dibuixa la tendència triangular molt marcadament. El braç esquerre esta lleugerament avançat; a l'altura del colze penja una cinta doble a mode d'ornament. L'avantbraç s'estreta per a donar pas al canell i una mà oberta amb el detall dels cinc dits. El braç dret es troba flexionat avançant la mà per davant de la cintura. Amb aquesta sosté l'arc, d'una sola corva, i un feix de tres fletxes.

El maluc, tot i que un tant perdut, sembla estar indicat. El sexe es mostra i de perfil. Les cames, en una obertura de 50°, mostren un pas ferm i decidit que, juntament amb el moviment del braç, donen una animació recolzada rígida a la figura. Les cuixes són traços paral·lels que després de marcar els genolls s'eixamplen per a marcar uns bessons robustos. Als turmells, sengles engreixaments es poden interpretar com ornaments corporals o com les terminacions dels pantalons, com ocorria al motiu 1a. El peu esquerre esta incomplet, encara que pareix estar de perfil mentre que el peu dret presenta la inflexió dels metatarsos del peu retardat al caminar.

16,6 cm; color: 7.5R 3/4

Motiu 2d: Indeterminat. Format per dos traços curts i lineals, de tendència convergent, situats baix la mà de l'arquer 2c, la lectura és impossible i no podem establir cap vincle amb aquella figura.

0,6 cm, color: 5R 3/4

Motiu 2e: Indeterminat. Situat entre les cames de l'ar-

quer 2c. Es tracta d'un traç prim i curt, oblic al plànol horitzontal, sense possibilitat d'interpretació.

2,3 cm; color: 5R 3/3

Motiu 3: Arquer en marxa cap a l'esquerra. A la dreta de l'arquer 2c sobre una superfície afectada per sengles descostrats tant a la part superior que ha afectat el cap fins a fer-lo desaparèixer, com per la dreta, entre este motiu i els 2a-d que ha fragmentat l'arc.

El cap ha desaparegut i amb ell la part més alta del tronc. Només resta el braç més retardat que mostra una lleugera inflexió al colze; aquest subjecta l'arc. Sembla factible que a més transportés un feix de fletxes que deduem de les restes de pigment molt tènues en la zona de l'arc. Aquestes pèrdues són més greus a la part davantera del cos, l'armament es difumina i no queden restes del braç anterior. De conservar-se ocuparia el mateix espai que l'arc del motiu 4.

El tronc té la màxima amplitud a la zona ventral. De la part superior, per darrere sobresurt pigment en una forma circular, interpretable com una bossa o motxila, el que obligà l'artista a endarrerir el braç per deixar-li cabuda al detall. De la cintura, per la part posterior un àpèndix de forma trapezoïdal a mode de llaç es pot interpretar com un ornament o part de la vestimenta.

El maluc no esta diferenciat. Les cames, arranquen des de la cintura en dos traços lineals separades en un angle de 45°. La cama esquerra, més avançada, té la indicació del peu; la dreta esta perduda des de baix del genoll. Uns traços tènues i indesxifrables, de tendència rectilínia, s'estenen per darrere les cames.

10,8 cm; color: 5R 4/3

Motiu 4: Arquer en marxa cap a l'esquerra. Situat a la dreta de l'anterior a la mateixa altura sobre una superfície porosa i irregular, però sense escalons ni canvis destacables.

El cap, perdut en la part superior, té forma ovalada i el coll indicat. El tronc transcorre mantenint l'amplària fins a la cintura on s'estreta sobtadament, tot i que marca un lleuger eixamplament en la zona ventral. El braç posterior, es perd a l'altura del colze, però és aquest el que sosté un arc amb poca corvatura. El braç anterior es troba avançat atorgant moviment a la figura. Restes de pigment molt tènues, entre el braç i la part davantera de l'arc no es poden interpretar.

Al maluc llueix el mateix ornament trapezoïdal que els motius 1a i 3. Les dues cames són molt lineals, però marquen lleument els bessons i els peus es troben indicats en ambdós casos. Especialment interesant és el peu dret ja que la posició ve forçada pel motiu 3 amb que contacta a l'altura del canell, donant més cohesió a ambdues figures.

11,5 cm, color: 5R 4/3

Motiu 5: Arquer en marxa cap a l'esquerra. Tancant el

grup dels tres arquers, juntament amb els dos anteriors, per l'esquerra, però en un plànol diferent trobem aquesta figura humana en disposició de marxa. Es troba afectat per descostrats sobretot en la part davantera que han tallat el braç esquerre a l'altura del colze, la part davantera de l'arc, la cama avançada i el maluc es troba bastant perdut. La cama posterior es superposa als motius 6a i 6c.

El cap és globular i desproporcionat respecte del cos; restes de pigment al seu voltant podria senyalar-nos algun tipus de barret al cap. El coll esta indicat i és prim. El tronc mostra uns múscles arrodonits un pit que s'estreta per torna després a eixamplar-se al ventre.

Els braços són lineals, l'esquerre es perd des del colze mentre que el dret, complet, sosté l'arc i una fletxa que es superposen a l'armament del motiu 4. Al maluc s'ha perdut, però encara és observable timidament el punt d'unió de les cames. En aquest punt, les restes de pigment que no corresponen a les cames es poden interpretar amb cautela com la representació del sexe. Les cames són lineals, tot i que amb una lleugera indicació del bessó dret.

16,3 cm; color: 5R 3/2

Motiu 6a: Feix de fletxes. Les restes d'un feix de fletxes reduït per sengles descostrats tant a la dreta com a l'esquerra del motiu i afectat a la part central per pèrdua de pigment.

Des de la dreta, sembla que des de quatre punts diferents els traços van tots a unir-se just en el punt on el pigment s'ha perdut, per a conformar un únic traç per a representar tots els màstils. En el punt més estret d'aquest traç s'eixampla per a, després d'una taca indefinible, dividir-se novament en quatre traços més fins dos dels quals, alternativament, s'aprecien nítidament, però els altres dos s'esborronen. És l'armament de majors dimensions de tot l'abric tot i que només romà la part central.

13,9 cm; color: 7.5R

Motiu 6b: Indeterminat. Restes d'una figura en tinta plana. Tot i la destrucció que ha sofert el motiu ens podríem aventurar a associar-lo al feix de fletxes anteriorment descrit, per la massa de pigment que presenta, formant part del portador del feix.

4,3 cm; color: 7.5R 3/4

Motiu 6c: Indeterminat. Situat sota els peus dels arquers 4 i 5, creuant-se amb la cama posterior del segon, aquest és un dels motius que presenten major dificultat interpretativa, perquè sembla estar complet, sense descostrats que afecten el dibuix original. Sí presenta pèrdua d'intensitat del color en determinades zones.

Es tracta d'un traç lineal molt prim (tres mil·límetres d'espessor màxima), l'eix longitudinal del qual es troba en un plà-

nol oblic respecte de l'horitzontal. El dibuix mostra diversos punts on comença o acaba el traç: un a l'extrem superior dret, un altre a l'extrem superior esquerre, un tercer a la part inferior esquerra i el quart a la zona inferior dreta. Tots estos traços es desenvolupen més o menys circularment, exepte el traç inferior que marca una tendència més rectilínea, formant tres espais o àrees diferenciades: una a l'esquerra de tendència globular, una segona àrea en la zona baixa, triangular, i la tercera a la dreta de forma poligonal indefinida; aquesta última zona presenta un traç que des de la part inferior penetra lleument en el vuit generat.

En les zones de contacte del traços, uns engreixaments donen compte de la unió del material que es representa (a mode de nussos). El motiu es conforma a partir de traços curts que es van unint, técnica que ve determinada per la necessitat de carregar el pinzell amb pigment.

Sense poder oferir cap altra alternativa, la interpretació com a parany que van donar Jordà i Alcàcer (1951) no es pot refermar.

16,8 cm; color: 7.5R 3/2

Motiu 7: Quadrúpede a l'esquerra. Sobre una superfície molt afectada pels descostrats resisteix aquest motiu del qual només conservem un fragment del coll, les potes davanteres, pits i llom i, possiblement, la terminació d'una peül·la de les extremitats posteriors.

El coll tot i la discontinuïtat en el pigment, s'aprecia robust. Igualment desconexos, dos traços fins i convergents en la part inferior podrien interpretar-se com a fletxes que estarien clavades en l'animal. Les cames davanteres són menudes per al cos que sostindrien i estan paral·leles atorgant estaticitat al motiu. Del cos es conserva la línea dorsal interrompuda per la pèrdua de pigment. D'aquesta línea, en la zona de la gega, per damunt del traç que dibuixa el llom apareix una taca de pigment, més tènua, diferenciable del cos de l'animal i de difícil interpretació.

18 cm; color: 5R 3/6

Motiu 8: Figura humana a l'esquerra. D'aquesta només es conserva fins a la cintura. Segons la monografia del 1951 aquesta és una representació parcial voluntaria. Tanmateix, el braç esquerre esta complet, mentre que el dret es perd a l'altura de l'avantbraç. Un canvi de rasant passa just per baix de la figura i tot plegat ens fa pensar que el motiu s'hagués representat complet.

El cap de perfil mostra els trets facials amb claredat; la front, l'arc dels ulls, el nas, els llavis i la barbata. El tos esta cobert per una melena curta per dalt dels muscles; el coll indicat és ample. El tors s'ha executat mitjançant el farcit llistat, traços verticals i paral·lels que a la part del pit estan tan

junts que semblen una massa de pigment uniforme. El tronc manté la mateixa amplària al pit que a la cintura.

El braç esquerre flexionat cap endavant des del colze s'eixampla a l'avantbraç i acaba amb la mà tancada en un puny i, possiblement, té els dits índex i mitger estesos. Del muscle surt un traç lineal perpendicular al cos podria tractar-e d'una fletxa clavada. Al colze sembla que, per la part interior, porte un ornament modulad, com ocorria amb l'arquer 1a. El braç dret, més ajustat al cos, també s'eixampla a l'avantbraç i des del colze, tot i que perdut, surt un ornament modulad que es conserva molt parcialment.

6,7 cm; color: 10R 3/3

Motiu 9: Rusc. Sota els arquers 1a i 2c i per sobre les figures 13-19 es localitza les restes d'un rusc del que només es conserva quatre traços semiparal·lels d'una longitud màxima inferior a un centímetre que tindrien el seu oritge en un orifici natural del suport que encara és conserva lleument. La interpretació és possible perquè el 1951 encara es conserva el motiu complet.

1,6 cm (des del traç superior al traç inferior); color: 5R 4/3

Motiu 10a-10g: Insectes, puntuació, indeterminat. A la dreta del rusc hi ha una serie de motius entre els que es distingeixen les representacions d'insectes que poblaren la bresca. Aquestes són 10a, 10b i 10d amb seguretat; restes de possibles insectes són 10e i 10g. En l'extrem dret d'aquest grup ens trobem la puntuació 10c.

Les dimensions oscil·len entre els 0'7 cm (10c) i els 1,6 cm (10b) el color es 5R 4/3.

Un altra entitat pren el motiu 10f el qual s'allunya dels estereotips dels insectes; es tracta d'una figura allargada, amb la màxima amplitud a la zona inferior. Cap a la meitat de la figura pel flanc esquerre surt un apèndix lineal del qual surten dos traços paral·lels a la figura i perpendiculars al traç que els sosté cap a dalt. La dificultat en la lectura ve determinada a més de per la pèrdua de pigment pels canvis d'estrats sobre els que s'asseu.

10f: 4,6 cm; color: 10R 4/3

Motiu 11: Peu humà a l'esquerra. Inmediatament damunt del rusc (motiu 9) trobem un peu humà que ha perdut la resta del cos. Es conserva des del genoll fins als dits dels peus. A la part superior, una terminació angulosa, triangular deixa entreveure algun ornament tipus garroteres o la terminació del camal dels pantalons, ja que sobresurten del que seria estrictament la cama. El panxell no esta diferenciat, però si que es va aprimant cap al turmell que en la part frontal mostra un engreixament, tot i que de secció irregular que podria ser restes d'una turmellera. El taló arrodonit està ben marcat, l'em-

penya i la planta es troben lleugerament arquejats i els dits dels peus s'han indicat mitjançant traços molt fins i curts comptabilitzant-ne fins a quatre.

5,7 cm; color: 10R 3/4

Motiu 12a: Peu humà a l'esquerra. A la dreta de l'anterior queden les restes d'un altre peu del que només es conserva des de baix del genoll fins al peu. La cama té una amplitud que ràpidament es veu augmentada per la part posterior en el que serà el panxell, però també per la part davantera, després es torna a estretar per alçar la zona del turmell el qual torna a presentar sengles engruixaments de secció circular. El taló és més reduït i menys arrodonit que al motiu 11, l'empenya i la planta tenen una tendència més recta i els dits no estan individualitzats, sinó que s'engloben conjuntament en una terminació arrodonida.

7cm; color: 10R 4/3

Motiu 12b: Indeterminat. Just a la dreta de l'anterior es localitza una taca de dimensions molt reduïdes, però que conserva una intensitat de color destacable.

1cm; color: 10R 4/3

Motiu 13: Figura femenina a la dreta. Baix de la figura anterior es troba aquesta figura en bon estat de conservació. Tot i això el pigment ha perdut intensitat en general a tota la figura i en particular a la part superior, des del cap al pit. El suport és bastant regular.

El cap és de tendència piriforme i en la part superior s'ha perdut. El coll que està indicat, és prim; des d'ahí, la figura contorsiona el cos forçadament: el tronc està de front, els pits de perfil, els dos a la dreta, i les cames s'orienten a l'esquerra. Una postura difícil, però que atorga molt de moviment a la figura. El braç esquerre s'arqueja lleugerament per a situar la mà en la cintura. Del colze ixen dos traços gruixuts que interpretem com ornaments en cinta. El braç dret, en canvi s'extén elevat flexionant el colze cap a dalt. D'aquesta articulació penja el que hem interpretat, igualment com ornaments en cinta, per tant descartariem el fet que aquesta figura sostingués cap instrument entre les seues mans. El tronc és més ample al pit que a la cintura on s'estreta per a tornar-se a eixamplar al maluc. Aquest no sabem on comença i on acaba, doncs el vestit en aquest punt pren vol i arriba fins als panxells, just per baix dels genolls. Els peus tenen els talons indicats i en l'esquerre sembla diferenciar-se el dit gros.

Tècnicament resulta interessant veure la construcció, primerament del cos, amb les cames que transcorren juntes fins als genolls on es separen per marcar l'obertura del pas; tot seguit es va delinir el perfil de la falda per farci-la després mitjançant traços verticals molt units. Precissament, el fet que les cames es representen juntes fins als genolls descarta la

idea de la transformació d'una figura masculina en femenina, és més, la intenció sembla clara a l'hora d'estructurar primer el cos i les seues proporcions per a després afegir-ne els detalls.

El peu esquerre es superposa al motiu 17.

9,7 cm; color: 5R 2.5/3

Motiu 14: Figura femenina a la dreta. En juxtaposició estreta amb la figura anterior, immediatament a l'esquerra d'aquella i orientada a la dreta trobem les restes del que va ser una figura femenina. Actualment només es conserva l'extrem superior de l'ornamentació del cap, el traç rectilini que sostenia a la mà, el panxell i peu esquerre i el taló dret. A sobre del cap un traç horitzontal que encara es conserva no entra en contacte amb la figura, però podria estar-ne vinculat.

Aquesta figura ha estat piquetejada, possiblement per l'acció humana.

6,5 cm; color: 5R 2.5/3

Motiu 15: Indeterminat. Aquest motiu es localitza just dalt del cap de la figura 14, un poc desplaçat a l'esquerra del motiu 13, a l'altura del colze. Aquest no sembla haver sofert greus pèrdues i tanmateix no atensem el seu significat.

Es tracta de tres barres horitzontals que venen unides pel centre, tot i que la part esquerra queda actualment separada. És un motiu vinculable a 10f, tanmateix, amb el canvi d'estrat la connexió s'ha perdut i actualment no coincideixen les vores el que dificulta la interpretació.

1,6 cm; color: 5R 2.5/3

Motiu 16: Indeterminat. Sota el peu dret de la figura 13 es localitza aquest traç, oblic respecte del pla horitzontal. És lleugerament més ample a la part inferior.

4,5 cm; color: 5R 2.5/3

Motiu 17: Indeterminat. Tancant pel flanc inferior l'agrupació en la que s'integra trobem aquest motiu indeterminat. Greument afectat per descostrats i pèrdues de pigment actualment es redueix a dues taques (desconnectades per aquestes pèrdues) en tinta plana sense forma definida; la superfície sobre la que descansa és rugosa el que ha afavorit l'envelliment. La part superior sembla mantenir el contorn originari on s'aprecien tres tènues traços convergents que naixen perpendiculars a la vora. En l'extrem superior dret s'observa la superposició del peu de la figura 13.

13 cm; color: 5R 2.5/2

Motiu 18a: Indeterminat. Dos traços verticals i paral·lels situats a l'esquerra del motiu 18b del qual l'hem separat per diferir en el color.

2,4 cm; color: 5R 2.5/3

Motiu 18b: Quadrúpede. A sobre del motiu 17, superposant-se per l'extrem esquerre, trobem les restes d'un quadrú-

pede molt perdut i greument afectat per pèrdues de suport tant pel flanc superior com inferior. El motiu es limita a una parella de potes, les davanteres, lineals, l'arrancament del pit i el que possiblement seria el ventre de l'animal, tot i que aquest s'extén fins a la meitat de les potes.

5,4 cm; color: 5R 2.5/2

Motiu 19: Arquer a l'esquerra. A 18 centímetres del motiu 18b, aquest es troba en l'actualitat reduït a quatre traços inconexos. Pels calcs de 1951 sabem que és l'únic arquer que fa us de l'armament i fou representat en el moment de màxima tensió del dispar.

5,2 cm (des de l'extrem dret a l'esquerre dels traços horitzontals); color: 5R 4/3

Motiu 20: Cérvol a l'esquerra. Aquest és el motiu que donaria nom a l'abric després de la publicació de 1951. És la figura més alta del panell. Presenta pèrdua de pigment a la zona ventral, l'om i pit. Les potes davanteres es veuen afectades per un descostrat a l'altura de la inflexió dels carps i només es conserva la terminació de les peülles. La tinta plana és la tècnica emprada i el suport és porós (el que ha afavorit la despigmentació), però pla i sense canvis de rasant ni alteracions considerables.

El cap presenta un morro arrodonit i allargat, irreal, que s'estreta excívicament a la part del mentó. Les banyes es formen mitjançant traços de terminació arrodonida; la banya dreta té una projecció vertical mentre que l'esquerra es desenvolupa més obliquament. Té indicades les dues orelles. El coll en extensió horitzontal s'eixampla al pit per a marcar per dalt l'engreixament de la creu i per baix el començament del pit. El cos és massís allargassat i no s'aprecia afaiçonament anatòmic que podria donar-se a la zona cervico-dorsal, però la conservació no permet l'apreciació. Té la cua indicada, curta i arrodonida. A l'estomac, a la meitat de la línia ventral, dos traços curts poden interpretar-se com una o dues fletxes clavades de les que només es conserva el punt d'unió amb l'animal.

Les potes davanteres es diposen perpendiculars al cos i s'aprecia en la peül·la dreta la partició de les ungles i la base plana de les mateixes. En canvi les extremitats posteriors estan en disposició horitzontal, es marca l'articulació tarsiana i el detall de les peülles partides i obertes.

Tot plegat ens fa pensar que l'animal es representés mort.
31,5 cm; color: 5R 4/4

Motiu 21a: Indeterminat. Restes de pigment informe situades sota les potes posteriors del cérvol 20.

1,5 cm; color: 2.5YR 4/6

Motiu 21b: Indeterminat. Sota l'anterior, a quatre centímetres, trobem un traç molt perdut de tendència horitzontal.

5 cm; color: 2.5 YR 4/6

Motiu 22: Indeterminat. Restes de pigment informe baix de les anteriors. Entre aquestes restes quatre taques mantenen una coloració més forta.

15 cm (d'extrem a extrem de les restes); color: 5R 4/4

Motiu 23: Cabra salvatge a la dreta. Aquest motiu es troba en una posició central del panell i és igualment el motiu central de l'escena venatòria que l'integra juntament amb els motius 24b, 25 i 26b. Es troba en un estat de conservació bastant bo, tot i això una colada esta cobrint la part davantera de l'animal: cap, pit i extremitats anteriors. Un descostrat afecta la part mitja de les potes davanteres fins a les peülles que encara es conserven. El suport marca un canvi de rasant que deixa el cap en un plànol diferent al de la resta del cos.

El cap presenta un morro arrodonit i un maxil·lar bastant pronunciat. El front s'eixampla per deixar pas a la cornamenta que va perdent amplària cap a l'extrem i no presenta una gran corvatura sobre ella mateixa. El coll ample i robust dona pas a un cos on es marca la corba dorsal i unes natges arrodonides sense cua. El pit és més ample que la zona del ventre conferint un aspecte massís a l'animal. Les potes davanteres tot i estar fraccionades es veuen robustes i les peülles bifurques. Les posteriors, completes i ben definides, marquen el tars i les peülles.

Quatre sagetes es claven en l'animal. Una fletxa llarga i prima al pit; com llarga i prima és la fletxa clavada al l'om que a més indica l'emplomadura mitjançant un lleu engreixament en l'extrem. A la gropa, un traç més gruix que els anteriors (1'5 mm) podria ser una fletxa, però aquest es bifurca en dos. Finalment, també extern a la cabra és el traç situat darrere de les potes davanteres en la línia ventral; aquest presenta dos entrades que s'uneixen i en eixe punt es perd. Sense dubte la cabra esta ferida mortalment, o en paraules de Jordà i Alcàcer. "en momentos preagónicos".

La tècnica emprada és la tinta plana amb una prèvia delimitació lineal del contorn.

12,4 cm; color 5R 4/3.

Motiu 24a: Indeterminat. Restes de pigment indesxifrabable a sobre del cap de l'arquer 24b.

2 cm; color: 10R 6/4

Motiu 24b: Arquer a l'esquerra. A la dreta de la cabra 23, i enfrontant-se a ella. Greument afectat per la colada que també cobreix parcialment la cabra, aquesta figura, tot i estar completa, esta desapareixent. Només un petit descostrat afecta l'avantbraç i l'arc, tot i que encara és rastrejable, esta molt fragmentat. La tècnica emprada és la tinta plana.

El cap és globular i esta coronat per un barret o monyo geomètric que recorda molt al que porta l'arquer 2c. No té el

coll diferenciat, així doncs el tronc arranca directament del cap i és de tendència triangular estretant-se a la cintura. Els braços estesos sostenen l'arc de doble corvatura, i entre ells hi ha restes de pigment. Al maluc, que no està diferenciat, a la part posterior porta un element trapezoïdal com veiem per als arquer 1a, 3 i 4. les cames no mostren un afaïonament especial mantenint la mateixa amplaria fins arribar als turmells. Té els peus indicats.

L'arquer recolza el seu pes en la cama esquerra més avançada, i la flexió de l'esquena cap endavant, juntament amb la manera que té de sostindre l'arc podria expressar la cautela amb que s'acosta a la presa.

11 cm, color: 10R 6/4

Motiu 24c: Indeterminat. Taca de pigment de petites dimensions darrere de l'arquer 24b.

0,4 cm; color: 10R 6/4

Motiu 25: Arquer cap a la dreta. A l'esquerra de la cabra 23 i aproximant-se a ella des de la part alta es troba aquest arquer. Amb una intensitat de pigment encara forta, la figura ha sofert algunes pèrdues on descata l'esclat que afecta el múscle i braç esquerre, però a més, el cap està actualment afaïonat pels descostrats que li atorguen un aspecte globulat i la cama esquerra té perdudes entre el turmell i el panxell i el peu està quasi totalment perdut. Realitzat en tinta plana amb el perfilat exterior que s'aprecia fonamentalment al braç dret.

Desconeixem la forma real del cap pels motius anteriorment esmentats. Pot ser que tingués els detalls facials insinuats, però en l'actualitat és difícil assegurar-ne res. El coll és ample i els múscles estan fortament marcats i de l'esquerre surten dos traços fins que acaven en una mena de puntuació arrodonida (tot i que el múscle no es conserva en l'actualitat, ens queda l'extrem inferior d'aquest objecte, els calcs de 1951 i una fotografia del 1962 que ho corroboren). El braç dret va estretant-se des del múscle fins a la mà que, sense estar figurada explícitament, estaria tancada en un puny subjectant la fletxa per l'extrem de l'emplomadura. El braç esquerre transcorre paral·lel al cos amb una lleugera flexió al colze i sosté amb la mà un arc de doble corvatura amb representació del cordatge i dues o tres fletxes (segons si les contem a l'esquerra o a la dreta). El tronc és de tendència triangular, però poc accentuada.

El maluc està indicat, suaument, des d'on surten les dues cames, més bé primes i curtes, sense afaïonament a les cuixes, però que mostren un lleuger engrèixament als bessons. El peu dret es conserva fins a la punta, quasi perduda, mentre que l'esquerre només conserva l'inici de l'empenya.

9,9 cm; color: 10R 4/4

Motiu 26a: Indeterminat. A l'esquerra dels motius anteriors, entre les dues escenes de l'agrupació on s'inclou es lo-

calitza aquest traç de tendència curvilínea.

3 cm; color: 10R 5/4

Motiu 26b: Arquer a la dreta. Sota l'arquer 25 i a l'esquerra de la cabra 23, aproximant-se des de baix es troba aquest arquer que s'inclou i participa en l'escena cinegètica. L'estat de conservació és en general bo, el que més ha sofert ha estat l'arc, que es conserva tènueament.

El cap té una forma conoïdal causada pel barret o cabells que porta i del qual, per la part posterior, surt un traç que hem identificat com un ornament, segurament una ploma. La part anterior del tocat és rectilínea. El coll està indicat i d'ell arranca el tronc de tendència triangular i inclinat cap endavant. El braç avançat està lleugerament elevat i flexionat pel colze i amb ell sosté l'arc d'una sola corvatura que té representades dues fletxes i el cordatge. El braç posterior transcorre paral·lel al tronc i en la mà, a l'altura del maluc, sosté un objecte ovalat que contacta en la zona lumbar de l'arquer; podria tractar-se d'una bossa o fardell.

La cintura que s'havia estretat des del pit, es torna a examplar lleugerament per a arribar al maluc que no té un tractament diferenciat i d'on eixen les cames de cuixes fines, bessons lleument marcats i peus dibuixats. La cama dreta es troba avançada, indicant el pas, mentre que l'esquerra, retardada, sosté el pes de l'arquer; aquestes juntament amb el cap elevat, el tronc inclinat i el braç elevat confereixen sensació de moviment mitjançant l'animació coordinada.

9,8 cm; color: 10R 5/4

Motiu 26c: Indeterminat. Dues petites puntuacions, una dalt de l'altra, a l'altura del cap de l'arquer 26b, a la dreta d'aquest.

0,25 cm; color: 10R 5/4

Motiu 26d: Indeterminat. Taca informe de pigment entre l'arquer 26b i la cabra 23. Pot haver estat en relació amb l'escena de caça, però actualment és indesxifrable.

0,8 cm; color: 10R 5/4

Motiu 27a: Cabra salvatge a la dreta. A l'esquerra dels anteriors es troba el segon animal més gran de l'abric (després del cérvol 20). Es tracta d'un càprid, un exemplar de cabra salvatge mascle. La superfície és bastant regular, només un canvi de rassant de poca importància travessa les banyes. L'estat de conservació és molt dolent, perquè tot i estar quasi completa, un tel de calç s'està formant a sobre i l'està cobrint. Actualment la seua visualització és difícil. Un descostrat afecta la zona ventral.

El cap sembla haver estat representat amb la boca oberta, tot i que també pot deure's a un efecte provocat per les perdudes de claretat i de pigment. El morro és més bé curt i angulós. Té representada només una orel·la i de la zona superior

arranquen les dues banyes representades en perspectiva bilingüar obliqua.

El cos massís té una estructura rectangular. La corva cèrvico-dorsal s'insinua tímidament. La cua esta indicada, apegada al cos arrodonida i curta. Les potes davanteres tenen un aspecte robust, com la cabra en general, i té el detall de les peülles partides. Les posteriors marquen l'articulació del tars i només es distingeix la peül·la més endarrerida.

L'animal presenta diversos trasos que perpendiculars al cos entren en contacte amb ell en diversos punts. Aquestos els hem interpretat com a satgetes clavades com en la cabra 23. Es localitzen una primera al pit, una segona fletxa de la que només es conserva un troç de màstil molt curt al lloc i una tercera que presenta una entrada, però dos traços diferents, a la cuixa posterior, sota la cua. Més dificultat presenta el traç més gros que, sense estar en contacte amb la cabra, es localitza immediatament sota la cua. Totes aquestes ferides entenem que provoquen una engoixa mortal a l'animal i que així fou representat per l'autor(a) del motiu amb les quatre puntuacions situades just davant de la boca.

20 cm, color: 5R 5/2

Motiu 27b: Indeterminat. Restes de pigment davant de les potes posteriors de la cabra 27a.

1,1 cm; color: 5R 5/2

Motiu 28: Arquer a l'esquerra. Enfrontat a la cabra 27a, un arquer del que només es conserva el cap, l'extrem superior de l'arc i les cames des de baix dels genolls. El 1951 encara conservava les cames fins al maluc que estava marcat.

El cap seria circular o piriforme, però els descostrats li atorguen un aspecte globulat fals; el coll sembla estar indicat. L'arc mostra, tot i el poc que ens resta, la fusta i el cordatge, i a més, per la corva que descriu en tant poc recorregut, creiem que seria de doble corvatura. Els peus estan molt junts, paral·lels, la figura es representà parada, sense moviment.

10,1 cm; color: 5R 5/2

Motiu 29: Arquer a l'esquerra. Localitzat dalt de la cabra 27a. Només es conserva, pels successius descostrats que l'han afectat, des de la cintura fins als genolls i l'avantbraç dret.

Així doncs, el que ens queda és un maluc poc marcat i unes cuixes primes. La direcció que marca la part superior ens indica que el tronc estaria inclinat cap endavant. La cama avançada cau quasi vertical i acaba just per baix del genoll que s'intueix pel canvi de direcció. La cama posterior esta estesa, recta, conferint tot plegat un moviment de marxa que es confirma amb l'avantbraç que és conserva. Aquest seria el braç endarrerit que marca el pas. Sosté l'arc del que no

més s'aprecia el tram central, rectilini i amb el cordatge representat per un traç més prim.

7,8 cm; color: 5R 4/3

Motiu 30: Indeterminat. Restes d'una figura perduda situats a l'esquerra de la cabra 27a conformada per tres traços.

2,9 cm (el traç més llarg); color: 7,5R 4/4

Motiu 31: Figura humana en vista frontal desapareguda. El suport que la sostenia ha estat arrancat en bloc o bé per agents físics o bé per humans, el que sembla més probable. La figura només conservava les cames el 1951 i aquestes estaven representades frontalment. Tenia les cuixes i els bessons afaïonats i els peus, de formes geomètriques, representats el dret en perspectiva frontal i l'esquerre de perfil. De les fotografies i calcs que hem pogut recuperar del motiu es despren que aquest estava superposat pel braç al quadrúpede 32.

Motiu 32: Quadrúpede a l'esquerra desaparegut. Desaparegut juntament amb el motiu 31 i formant escena de significat incert amb aquest. L'espècie no es pot distingir perquè el cap ja s'havia perdut el 1951. Un traç prim perpendicular al ventre fou interpretat com una sageta i tres puntuacions que seguien el recorregut de la satgeta paral·lelament com la representació de la sang que brollaria de la ferida.

Motiu 33: Figura femenina a la dreta. A la dreta de la caça de la cabra 23-26, baix del cèrvol 20, en el centre del panell i aïllada de la resta de motius trobem aquesta figura femenina en tinta plana. El cap és ovalat amb la màxima longitud del tos a la barbata. Restes de pigment al coronell podria indicar l'existència passada d'algun tipus d'ornament. No té el coll dibuixat i directament arranca el tronc de tendència triangular. A l'esquena, tot el llarga que és, un eixamplament semicircular la recorre. Tècnicament són apreciables els dos moments d'execució, per tant, al nostre entendre, la diferenciació determina la voluntat de representar un element extern al cos humà. Podria tractar-se d'una bossa o fardell per transportar objectes de grandaria mitja.

Els braços mostren la connexió dels múscles bastant forçada. Transcorren paral·lels davant del cos, lleugerament alçats. Els canells estan girats cap a dintre i les mans sostenen un objecte format per tres traços convergents en la part baixa.

Des de la cintura arranca una falda fins als genolls, acampada, que pren vol per darrere mentre que es manté cenyit per davant. Les cames discorren paral·leles i els peus es dibuixen amb canvi de direcció del pincell sense alçar-lo, sense cap afaïonament.

La figura té moviment tot i tenir les cames estàtiques. Tant el tronc, inclinat, com els braços confereixen animació al motiu.

8,4 cm; color: 7.5R 5/2

Motiu 34a: Indeterminat. Restes de pigment de tendència horitzontal en l'extrem esquerre superior del panell. És associable a la figura humana 34b.

4,9 cm; color: 7.5R 2.5/4

Motiu 34b: Figura masculina. En l'extrem superior esquerre del panell, a la dreta del motiu 34a, queden les cames d'una figura humana masculina. Les restes comencen en la cintura, totalment desfigurada, i no s'aprecia el maluc, però sí que s'ha conservat el sexe triangular, possiblement representat de perfil. Les cames estan obertes en 90°; no mostren un afaïonament marcat: les cuixes, genolls o panxells no estan diferenciats i en cap de les dues els turmells i peus s'han conservat. La cama esquerra mostra en la part baixa un engreixament, informe, i en la part superior un traç perpendicular contacta amb la cuixa, però el tram conservat no permet una aproximació significativa. En la cama posterior, baix del genoll per la part davantera, arranca un traç també truncat.

8,2 cm; color: 7.5R 2.5/4

Motiu 34c: Indeterminat. A la dreta del motiu 34b restes de pigment que poden ser associades a la figura humana per proximitat i coloració.

1,6 cm; color: 7.5R 2.5/4

Motiu 35a: Indeterminat. Restes d'una figura ja perduda situades baix del grup 34. Les restes deixen entreveure que la figura seria de dimensions considerables, encara s'aprecia la massificació del pigment del motiu.

17,3 cm; color: 7.5R 2.5/4

Motiu 35b-d: Indeterminat. Restes de pigment tènuament conservades baix del motiu 35a. L'espai que les separa dificulta la seua associació.

1,3 cm motiu 35b; 2,4 cm motiu 35c; i 1,3 cm motiu 35d.

Motiu 36a: Indeterminat. En la part central del panell, a mitja altura, restes de pigment que no foren recollides en la monografia de 1951.

1,8 cm; color: 5R 4/4

Motiu 36b: Indeterminat. A la dreta de l'anterior altres restes tampoc recollides el 1951. En aquest cas podem aventurar que es tractaria entre altres d'un feix de fletxes que intuïm en els quatre traços paral·lels, junts i prims en la part superior del motiu.

2,9 cm; color: 5R 3/2

Motiu 36c: Indeterminat. A la dreta de l'anterior, restes molt perdudes, d'un motiu que no fou recollit el 1951 segurament obviat pel seu estat de conservació.

2,2 cm; color: 10R 4/1

Motiu 36d: Indeterminat. Restes de pigment a la dreta de l'anterior. Taca afaïonada pels descostrats.

4,3 cm; color: 10R 4/1

Motiu 36e: Indeterminat. Voltant el cap de la figura 36f, restes de pigment indesxifrables.

4,2 cm; color: 10R 5/1

Motiu 36f: Figura masculina a la dreta. En la part central inferior i envoltat d'altres restes de pigment trobem la part superior d'una figura humana. Només conserva el pit, els múscles i el braç dret i el cap. Començant per aquest, al nostre entendre, esta mirant a l'esquerra, per la forma del cap, pel que entenem és la connexió del múscle, coll i coronell. El cap és dollicocèfal que pot deure's a la representació d'un barret o un tocat. El pit tot i la fragmentació marca una tendència cap a l'esquerra el que ens empeny a pensar que estaria girat vers la dreta. Tot plegat ens esboça un lleuger moviment, una torsió del cap i tronc; aquest moviment es reforça amb el braç que es conserva, el dret, flexionat pel colze i elevat l'avantbraç.

El 1951 encara es conservaven molt dèbilment les cames, des de mitjans de les cuixes. Aquestes s'estenien paral·leles, estàtiques, amb els peus lleugerament esboçats. Amb tot açò, creem que l'atribució sexual de la figura seria masculina.

3,3 cm; color: 10R 5/1

Motiu 36g: Indeterminat. Un traç vertical amb la màxima amplària a l'extrem esquerre associat a la figura humana 36f.

4,2 cm; color: 10R 5/1

Motiu 37a-b: Indeterminats. Baix de les figures 36a-c, a la dreta de la figura 37c, pràcticament invisibles, dos traços molt curts.

0,8 cm motiu 37a; 0,9 cm motiu 37b; color: 10R 5/4

Motiu 37c: Figura humana. Tremendament perduda, la figura es situa en la part més afectada del panell, on la conservació és més precària: la part baixa. Conserva el cap, braços i tron.

El cap és de secció circular i es troba enfonsada entre els múscles. Els braços es troben elevats i desplaçats cap endarrere i units pels extrems; aquestos són molt fins. Baix de l'aixella dreta restes de pigment sense una lectura clara. El tronc esbossa una lleugera tendència triangular, però a l'altura de la cintura o del maluc, restes de pigment trenquen la tendència.

3,7 cm; color: 10R 5/4

Motiu 38: Indeterminat. Restes de pigment informes situat sota el motiu 36f.

3,7 cm el traç horitzontal.

Motiu 39: Indeterminat. Restes de pigment. S'ha respectat la numeració de la monografia del 1951, però en aquest cas no ha estat possible la plena identificació dels motius des-

crits per Jordà i Alcàcer en el panell. Així doncs hem assignat el numero per proximitat, ja que la forma que ens ha arribat a nosaltres no s'assembla gaire al calc que realitzaren aquests dos autors.

3,5 cm.

Motiu 40a: Figura humana. Executada mitjançant el traç lineal a perdut el cap, el braç dret completament i de l'esquerra se'n conserven restes molt imprecises.

El tronc és linial, lleugerament encorvat. A la cintura s'eixampla lleugerament per deixar pas a les cames, obertes aproximadament 45°. Restes de pigment a l'esquerra del motiu podrien ser el braç esquerre i l'armament.

4,2 cm; 5YR 5/6

Motiu 40b-c: Indeterminats. Restes de pigment a l'esquerra del motiu 40a. 40b són taques inferiors al centímetre mentre que 40c és una línia corbilínea amb unes dimensions de 1,5 centímetres.

Color: 5YR 5/6

Motiu 41: Indeterminat perdut. En 1951 es reduïa a una taca de tendència horitzontal. El 2006 no s'ha trobat cap resta.

Motiu 42: Quadrúpede a la dreta. (?) A l'esquerra de la dona 33, sota l'escena 23-26, a la dreta de l'arquer 28 trobem aquest motiu, tancant per dalt l'agrupació 42-44. El motiu és de difícil lectura a causa de les pèrdues.

A la dreta un traç d'espessor irregular i de tendència vertical marca una inflexió per a dividir-se en dos traços més fins i separats 30°. A l'esquerra hi ha una massa de pigment sense vores originals que creiem formava part de la mateixa figura, segurament un quadrúpede del que només ens queda, malament, la part davantera del cos.

9,3 cm; color: 7.5R 5/6

Motiu 43: Indeterminat. Inmediatament sota el motiu anterior trobem un motiu en forma de V. Esta molt perdut i incomplet.

1,8 cm; color: 7.5R 5/6

Motiu 44: Quadrúpede. Tancant per baix l'agrupació 42-44 es troba el quadrúpede més clar d'aquestes tres figures que foren definides com "*un conjunto animalístico de gran importancia*" (Jordà i Alcàcer, 1951; 22). Tanmateix aquest s'ha vist reduït a la zona caudal superior del cos, però s'ha conservat el contorn original de la gropa, la inflexió que dona fi a l'esquena i on comencen les natges.

5,8 cm; color: 7.5R 4/6

Motiu 45: Indeterminat. Baix del grup anterior, escorat a l'esquerra, hi ha una taca informe de pigment. La superfície sobre la que descansa és especialment granulosa i irregular.

7,5 cm; color: 7.5R 4/2

Motiu 46: Figura humana desapareguda. En la part bai-

xa de l'abric a l'esquerra dels motius 36-41 estava l'agrupació en la qual s'integrava aquest motiu. En 1951 fou descrita com una figureta amb falda, amb el tronc inclinat cap endavant i en disposició de marxa cap a l'esquerra. Segons aquesta descripció tindria els pits dibuixats. Segons el calc de 1951 mesuraria 1,5 cm que sumat al fet que per aquelles dates la conservació ja era precària ens obliga a tractar les dades amb cautela.

Motiu 47: Indeterminat desaparegut. A l'esquerra de l'anterior hi havia un traç fusiforme i altres dos en forma de T.

Motiu 48: Indeterminat desaparegut. Quatre puntuacions sobre un traç corbilíni i una sèrie de traços fins en distintes direccions.

Motiu 49: Indeterminat desaparegut. Dos traços en angle un d'ells un tant corb i l'altre rectilíni.

Motiu 50: Indeterminat desaparegut. Tancant l'agrupació per l'esquerra altres restes de traços en diverses direccions.

Motiu 51: Indeterminat desaparegut. Es localitzava en la part inferior del grup. Entre altres traços més primers destacaven dos traços més amples, verticals i paral·lels.

Motiu 52: Indeterminat. Aquest motiu tanca per la dreta l'agrupació situada més a l'esquerra de la zona baixa del panell (motius 52 a 59). Fortament deteriorat, es troba fragmentat a la meitat afectat per un canvi de rasant i a més tant la vora superior com la inferior es troben afaïxonades pels descrostats.

Es poden distingir encara els traços verticals d'amplituds varies que el conformen i que generen una superfície en tinta plana. El traç de més a l'esquerra separa netament aquest motiu del 53.

5,4 cm, color: 5R 5/0

Motiu 53: Indeterminat. Igualment afectat per descrostats, a la dreta de l'anterior, trobem un motiu de desenvolupament vertical que es conforma a partir d'un traç horitzontal a partir del qual naixen línies verticals, algunes més clares, altres quasi perdudes, fins a la zona mitja on es farceix en tinta plana mentre que el contorn s'eixampla lleugerament.

5,1 cm; color: 5R 4/4

Motiu 54: Indeterminat. Inmediatament a l'esquerra el motiu 54 segueix la mateixa tònica vertical que els motius 52 i 53. Entre un embolic de traços molt perduts destaquen un més a la dreta que ve des de la part superior i acaba a mitja altura i un altre, més prim, a l'esquerra que travessa tota la longitud del motiu.

5,1 cm; color: 5R 5/0

Motiu 55a: Indeterminat. Nombroses restes de traços ja practicament desapareguts infraposats al motiu 55b i baix del

motiu 56a. Entre ells destaca els situats a la part superior on s'aprecia un traç curt vertical que contacta amb un traç més fi horitzontal.

5,8 cm (la longitud vertical de la dispersió de pigment); color: 5R 3/3 (els traços superiors més perceptibles)

Motiu 55b: Figura humana en vista frontal. En un estat de conservació menys precàri que el motiu precedent, trobem aquesta figura humana. Realitzat en tinta plana és observable, sobretot a les cames, els traços verticals del facit.

La figura sembla estar representada frontalment. El cap difícilment es distingeix del motiu 56a al qual es superposa. El tronc és ample i paral·lel en el seu recorregut eixamplant-se lleugerament a la zona baixa esquerra. No té marcats ni la cintura ni el maluc. El braç esquerre no s'aprecia i el dret, amb dubtes, pot respondre al traç vertical que transcorre paral·lel al cos. La cama esquerra cau verticalment i acaba en un vèrtex circular mentre que la dreta es troba més obliqua i amb el peu representat.

En general la figura té un aspecte tosc i moix. I tot i caureix d'atributs sexuals clars sembla respondre a una figura masculina.

11,2 cm; color: 5R 3/3

Motiu 55c: Indeterminat. A la dreta de la figura humana 55b es troben dos traços de tendència horitzontal tot i que de recorregut irregular. Aquests es veuen infraposats tant a la figura humana com al quadrúpede 56a.

3,3 cm; color: 5R 3/3

Motiu 55d: Indeterminat. Franja ampla entre les cames de l'humà 55b al qual s'infraposa. Interromput per un canvi de rasat i molt afectat per pèrdua de pigment el motiu semblà que estava executat a tinta plana.

6,1 cm; color: 5R 3/2

Motiu 56a: Quadrúpede. Dalt del grup de motius 55 trobem una representació animal de la qual només es conserva la part posterior del cos, el pit fragmentat i una extremitat davantera. La línia ventral és recta, sense afaïonament, com tampoc sembla que estiga afaïonada la zona de les natges. Les cames mostren l'engreixament de les cuixes i la flexió del tars. La pota davantera s'ha abordat amb dubtes per la desconexió del membre i per la complexa zona en la que s'ubica amb una mala conservació general i amb altres motius infraposats. Finalment, hem optat per considerar-la com la pota davantera per la coloració i per que continua la línia del ventre. Aquesta no mostra cap tractament especial, però en l'extrem de la peül·la hi ha restes de pigment que atorguen un aspecte encara més confús.

L'animal no sembla tenir animació, més bé, per les restes, sembla en una posició estàtica. L'estudi de les superpo-

sicions conclou que el motiu esta infraposat al motiu 55b i 57a; es superposa a 55a i 55c; i entra en contacte amb els motius 56b i 58.

11,3 cm; color: 5R 3/3

Motiu 56b: Indeterminat. Traç oblic que va eixamplant-se des de l'extrem dret on entra en contacte amb el quadrúpede 56a.

1,5 cm; color: 5R 3/3

Motiu 57a: Indeterminat. Barra obliqua al plànol horitzontal que es creua per damunt de la cama esquerra del motiu 57b. Altres restes de pigment tant per dalt com per baix d'aquest motiu han estat incloses en aquest, però són difícils d'associar.

3,3 cm; color: 7.5R 5/0

Motiu 57b: Figura humana. Es tracta de la figura més estilitzada de tot l'abric. El tronc lineal es superposa clarament al motiu 56a. No s'aprecien ni el cap ni els braços que haurien d'estar damunt del cos de l'animal, però semblen no haver estat representats. A la cintura hi ha un engreixament i d'aquesta naixen les dues cames lineals. La dreta esta incompleta i l'esquerra es veu creuada a l'altura del bessó pel motiu 57a i mostra el detall del peu.

5,7 cm; color: 7.5R 4/0

Motiu 58: Cervatell a l'esquerra. A l'esquerra dels motius anteriors tancant l'agrupació i el panell per la zona baixa trobem aquest quadrúpede de reduïdes dimensions. Només ha estat lleument afectat a la part superior per un descrostat. El cap és ovalat, té el morro lleugerament indicat i no conserva detalls d'orelles ni banyes. El cos és de tendència rectangular i té la cua indicada i aixecada amb la terminació en secció circular. Les potes davanteres estan avançades i recorren paral·leles. A més semblen tenir les peül·les indicades mitjançant una terminació que trenca la línia recta. Les potes posteriors també marquen lleugerament el pas endarrerit transmetent en conjunt una sensació de mobilitat, mitjançant l'animació coordinada.

Al nostre parer la representació és una cria, i tot i que no podem assegurar-ne l'espècie, sembla verosímil que es tractés d'un cérvol.

Sota el pit i aliniades en dues fileres paral·leles trobem sis puntuacions, una setena sota el ventre; dues puntuacions més sobre la gropa i una altra darrere les natges.

4,1 cm; color: 7.5R 2.5/2

Motiu 59: Indeterminat. Restes de pigment indesxifrables als peus dels motius 57a-b, però sense contacte. Es conserven molt malament.

2,1 cm.

ESTUDI DE LA COMPOSICIÓ.

El panell s'estén a través d'un únic llençol d'aproximadament tres metres d'ample per un metre i mig d'altura sense que hi haja cap alteració en la superfície rocosa que permeta divisions més enllà de la distància entre les diferents agrupacions i figures aïllades (fig. 2).

D'esquerra a dreta, el primer que ens trobem en la part alta és l'agrupació formada pels motius 34a a 35d (fig. 3). En aquesta només es pot fer la lectura d'una figura humana masculina (motiu 34b) de la qual només es conserven les cames des de la cintura fins als panxells. El motiu té el sexe indicat en perfil amb la mateixa convenció que la figura 2c, i donat que són les úniques figures en el que aquest es dibuixa, es pot establir un vincle el qual considerariem un tret d'estil. La disposició d'aquestes cames ens situen davant d'una figura en moviment, que si bé no es troba a la carrera, sí sembla que porte un pas lleuger i enèrgic. La resta de motius corresponen a taques indesxifrables: 34a i c es podrien associar a la figura masculina per la proximitat i l'altura mentre que els motius 35 (a-d) queden en una posició més baixa dificultant l'associació.

A la dreta d'aquests, una mica més baixos, els motius 31 i 32 (fig. 4), actualment perduts. Es tractava d'una més que provable escena, tot i que de significat inatansable, composta per una figura humana superposada a un quadrúpede fletxat. Jordà i Alcàcer apunten que la pèrdua de la part superior dels motius es deuria a l'acció antròpica. La figura humana tindria una longitud aproximada d'uns vint centímetres

i la definició de les cames ens recorda per l'afaiçonament a les cames dels motius 1a i 2c. El quadrúpede es mostra ferit al ventre i hem considerat com una representació de la sang brollant les puntuacions que corren paral·leles a la fletxa.

L'escena no té una significació clara, ni tan sols el fet que siga una escena, tanmateix, aquesta idea ens la suggereix la repetició del tema tant a l'abric en les figures 55b i 56a com fora d'aquest. Concretament en la Cueva del Engarbo I (Jaén) els motius 18 i 19 (Soria Lerma, López-Payer 1988) es superposen en el mateix ordre: l'humà sobre el quadrúpede. La repetició en distints moment (com així ho deixen entreveure les diferències estilístiques entre les dos representacions de l'abric) com en distints llocs tant llunyans com són València i Jaén pot deure's a la casualitat. Tanmateix, també cap la possibilitat que es tracte d'una temàtica (escena) concreta que es repeteix al llarg del temps en distintes zones peninsulars, per grups allunyats en el temps i l'espai, però amb notables connexions. La diferència bàsica de les figures 31 i 32 respecte de les altres dues escenes rau precisament en que l'animal esta ferit. Podria tractar-se doncs d'una escena cinegètica que representés un moment de la cacera diferent d'aquell que estem acostumats a veure en els panells llewantins, és a dir, en un moment on la caça ja ha estat fructífera i s'arregla la peça. Ara bé, aquesta no és l'única possibilitat: explicacions no tant econòmiques, no tant evidents, i més socials també tenen cabuda, motiu pel qual ens resulta impossible concretar més.

A la dreta d'aquest grup perdut trobem l'agrupació conformada pels motius 23 a 30, en la qual hem distingit dues

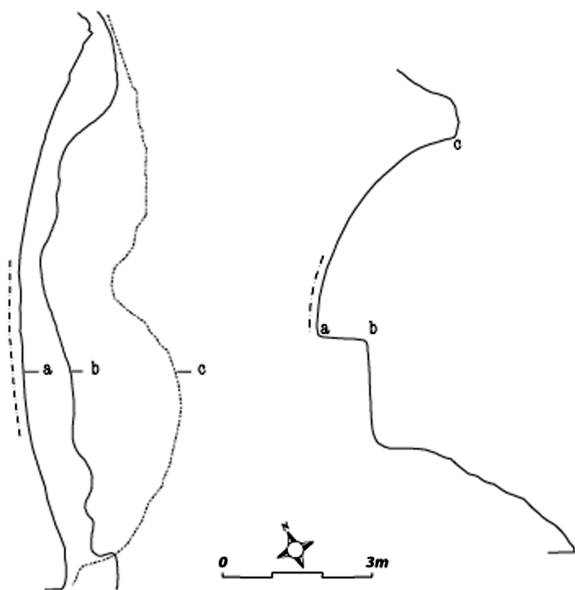

Fig. 2. Cinto de las Letras, perfil i alçada de l'abric

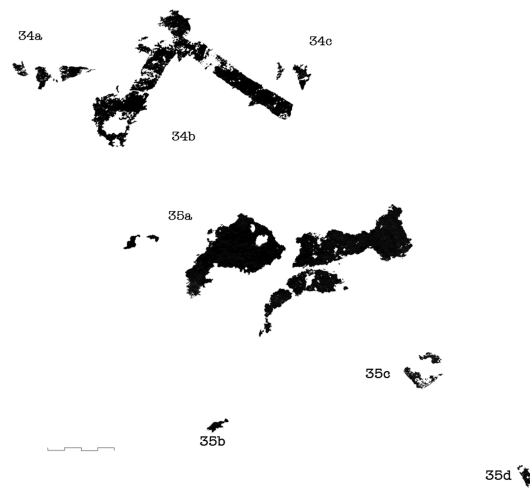

Fig. 3. Extrem superior esquerre del panell. Motius 34a-35d

Làmina 1. Calc general del Cinto de las Letras. En gris les figures perdudes recollides en el calc de 1951

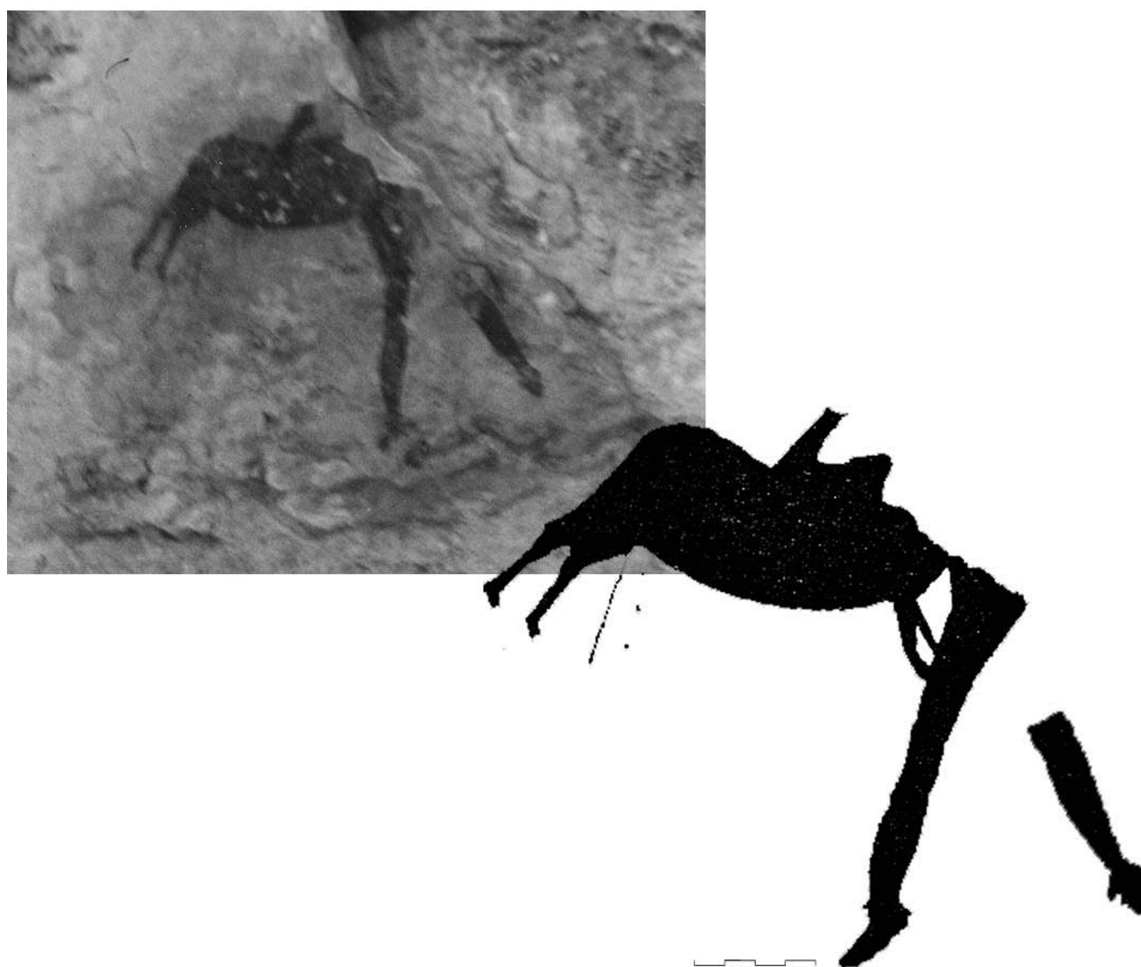

Fig. 4. Fotografia (Font. Arxiu SIP) i calc dels motius 31 i 32 segons Jordà i Alcàcer (1951)

escenes de caràcter cinègic (fig. 5). La primera, situada a l'esquerra la conformen els motius 27a a 30. Es tracta aquesta d'una escena de caça formada per dos arquers (motius 28 i 29), una cabra salvatge (motiu 27b) i altres restes de pigment indesxifrables (motius 27a i 30). La segona la componen els motius 23 a 26b i c. El motiu 23 correspon a una cabra ferida, els motius 24b, 25 i 26b corresponen a tres arquers mentre que 24a, c, 26a i d corresponen a taques indefinides.

Tot i la proximitat hem considerat l'agrupació com dues escenes diferents per què semblen tenir en elles mateixes i estar closques en la narració que en els dos casos és molt semblant, si no igual: la caça de cabra salvatge. En els dos casos, l'animal, es troba al centre de l'acció ferit en diversos punts coincidint en els dos individus un punt d'impacte al pit i un altre al llom, pròxim a la creu. Altres sagetes es reparteixen en els dos animals com ja s'ha explicat en la descripció dels motius.

En el cas de la cabra 27a quatre punts sota la boca representarien un vòmit de sang provocat per les ferides, fet que reforça la narració i l'acció d'una cacera fructífera. Aquesta és una cabra proporcionada, de trets molt naturalistes, un tant massiva; expressiva tot i la rigidesa; detallista en els trets anatòmics, sobretot a les potes ben definides. Aquesta rigidesa que esmentàvem adés ens situa com a observadors davant un animal ferit de mort, representat el col·lapse final just abans del desplom.

Els arquers 28 i 29, que envolten la cabra 27 es troben molt fragmentats. El segon no està emprant l'arc, sinó que el transporta, mentre que el primer, el motiu 28 no queda del tot clar per la parcialitat, i tanmateix ens sembla per la proximitat a la cara que tampoc en faria ús de l'armament. Aquest arquer 28 es troba enfrontat a la presa en una posició molt estàtica mentre que l'arquer 29 es troba avançant cap a l'esquerra en un pas lleuger. Tot i la fragmentació de les figures, es pot extraure

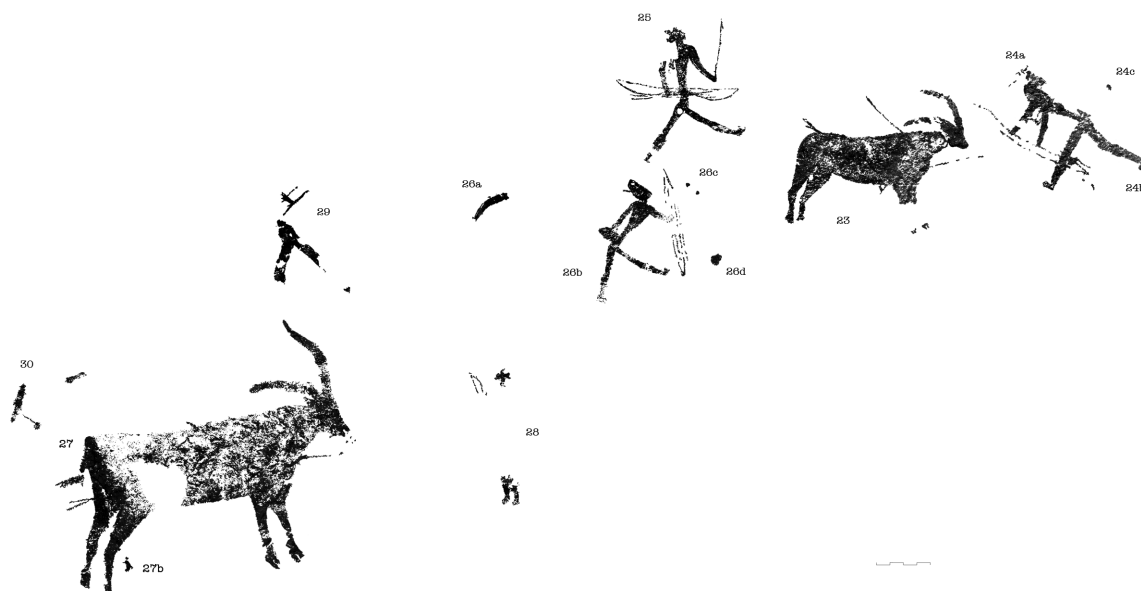

Fig. 5. Agrupació central. Motius 23-30

re una afiliació estilística, en les dimensions i en el tractament de les extremitats inferiors (motiu 29), als arquers de la segona escena d'aquesta agrupació: motius 24b, 25 i 26c.

Aquests tres arquers es disposen al voltant de la cabra 23 en una escena que mostra unitat compositiva. Els tres arquers van estar executats sota el mateix patró estilístic: les mateixes proporcions corporals, de concepció naturalista, expressivitat en el moviment i individualització de les figures humanes mitjançant els diferents ornaments que presenten. La narració sembla estar conclosa. La cabra 23 és novament molt naturalista, en general de línies més corbes que l'anterior (cabra 27a), però l'expressivitat és molt semblant, donant la sensació d'un animal ferit de mort. Els tres arquers es troben aproximant-se a la presa ja caçada.

Dels ornaments corporals destaca la varietat que presenten, essent alhora semblants (quan no iguals) a altres ornaments que també trobem a l'abric: el barret de 24b és de la mateixa tipologia que el que presenta l'arquer 1a a l'extrem dret del panell, amb el que també coincideix el "llaç" a la part baixa de l'esquena; l'altre arquer del grup que porta barret (o tocat) és 26b, en aquest cas amb forma conoidal i des d'on, a la part posterior, surt un traç que és interpretable com un ornament de plomes.

Completant l'equipament dels arquers s'ha de mencionar l'objecte de secció circular que porta sota el braç l'arquer 25

i que cau des del muscle mitjançant dos traços molt fins i l'objecte de secció ovalada que porta de la mà endarrerida l'arquer 26b a l'altura dels malucs. Sengles objectes són de difícil interpretació, tanmateix creem que es podria tractar de bosses per al transport del material del caçador (puntes de fletxa, verins, eines per al processament de la presa, etc.). Açò, però, és només una suggerència donat l'alt grau de dificultat que presenten els objectes que no podem determinar amb seguretat.

Entre les dues escenes que completen l'agrupació que acabem de descriure trobem el motiu indeterminat 26a per al qual no podem establir cap relació amb les anteriors. Igualment, altres motius indeterminats els trobem entre l'escena, però per la parcialitat que presenten no els podem integrar dins la mateixa tot i que podrien tenir-hi relació. Ens referim als motius 24a, 24c, 26c i 26d.

A la dreta d'aquesta escena trobem la figura femenina 33 (fig. 6). Es tracta d'una figura aïllada al panell, sense relació amb la resta, al menys en principi i per les restes que ens han arribat a dia d'avui. Aquesta figura presenta algunes particularitats sobretot referides a les connexions anatòmiques de les extremitats que resulten un tant forçades. El tractament tècnic de la figura és igualment interessant, donat que es deixa entreveure els passos seguits per a la consecució de la figura i que diferencia de manera bastant clara el que és el tron

Fig. 6. Motiu 33

del que és l'objecte que porta a l'esquena i que li confereix un aspecte geperut. Podria tractar-se de la representació d'un fardell o bossa per al transport. Igualment difícil ens resulta proposar una interpretació segura per a l'objecte(s) que sosté a les mans. Aquest no ens proporciona cap dada identificativa segura i les possibilitats són múltiples, des d'una eina de treball (aixades, pals de cavar, etc.) instruments musicals o, com ho interpretava F. Jordà, una planta de tipus *crucifera*. (Jordà 1975a). El motiu no ens proporciona la suficient informació per a identificar l'objecte i molt menys l'activitat que realitza la dona. El que sembla clar és que aquesta no és una figura estàtica, com apuntàvem en la descripció, tant el tronc com els braços indiquen moviment.

En la part alta central del panell trobem una nova agrupació formada pels motius 20 a 22 (fig. 7). 21a i b són indeterminats. El motiu 20 és un cérvol que al nostre entendre s'hauria representat mort. Aquesta idea ens la suggereix la postura que pren: el coll està, les potes davanteres esteses i perpendiculars a un cos en tensió i les potes posteriors es disposen en un plànol horitzontal més alt que el sòl ideal on es recolzarien les davanteres el que, al nostre entendre, descarta la idea que el cérvol estiga ascendent, *rampant*.

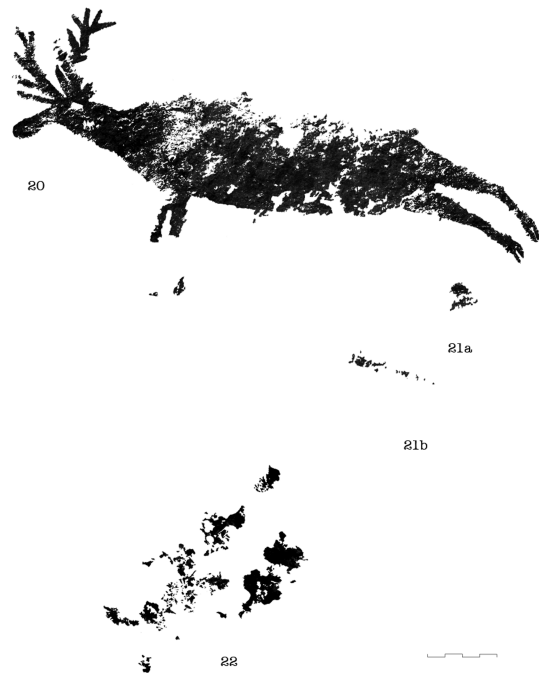

Fig. 7. Zona alta del panell. Motius 20-22

La meitat baixa del panell durant tot el seu recorregut ha estat greument afectat per l'erosió que ha deteriorat fortament els motius dificultant la lectura i comprensió. En l'extrem esquerre inferior del panell trobem una de les agrupacions més complexes de l'abric. Es tracta d'aquella formada pels motius 52 a 59 (fig. 8). A l'esquerra del tot, en la part superior trobem un quadrúpede (motiu 58) que possiblement respon a la representació d'una cria, el qual es troba envoltat per una sèrie de puntuacions. Aquesta associació de cria envoltat de puntuacions la trobem també en l'abric pròxim de Trini, en Millares. La figura té una lleugera animació articulada a través de les potes, lleument avançades les davanteres i endarrerides les posteriors. Aquestes últimes, a més, entren en contacte amb el llom del quadrúpede 56a, d'espècie indeterminable i que al seu torn es troba infraposat a la figura humana 55b. Aquestes dues últimes figures es troben afectades per una pèrdua de suport en al part superior dreta afectant la part superior de la figura humana i la part davantera del quadrúpede, el que potser ha estat provocat voluntàriament per acció antròpica tal i com van suggerir Jordà i Alcàcer com ocorria també amb els motius 31 i 32 que hem comentat unes línies més amunt.

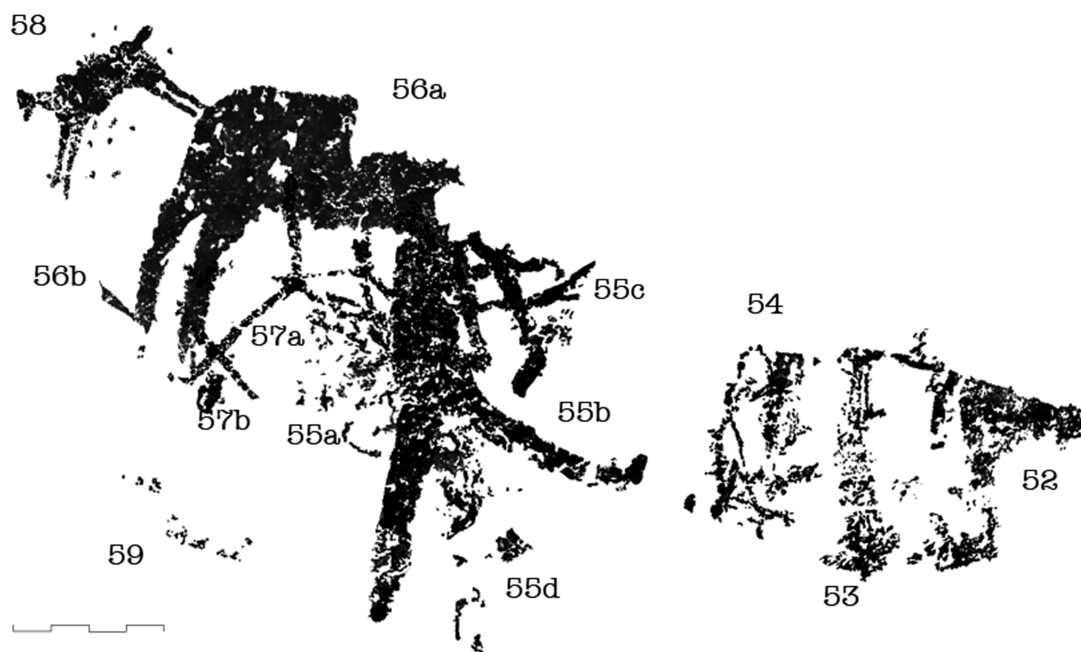

Fig. 8. Extrem inferior esquerre. Motius 52 a 59

Infraposats a aquestes dues figures es troben una sèrie de traços (motius 55a, c i d) molt perduts i de difícil interpretació, sense una tendència clara i sense organització aparent. En cap cas semblen motius figurats, sinó més al contrari es podria tractar de motius esquemàtics o esquematitzants, especialment la barra vertical 55d.

Superposant-se nítidament al quadrúpede 56a trobem un antropomorf, motiu 57a, de formes molt estilitzades. La sensació és que aquesta figura es va quedar incompleta. Açò ho suposem perquè la superposició és clara i es pot seguir la línia del tronc, però no s'observa en cap cas traços que es pogueren correspondre amb els braços o cap de la figura.

A la dreta d'aquestes figures trobem els motius 52 a 54, tots ells incomplets tant pel flanc superior com inferior per sengles descrostats. A més es veuen afectats pels laterals i per pèrdua de pigment. En general podem dir que es tracta de traços aparentment abstractes, sense un sentit figuratiu clar, de tendència vertical, tanmateix qualsevol interpretació és arriscada donat l'estat de conservació.

Més a la dreta d'aquesta agrupació, també en la part inferior del panell, trobem el grup de motius 46 a 51, actualment perduts. Aquest fou calcats per Jordà i Alcàcer. Llavors

el conformaven una sèrie de traços de difícil lectura, entre els quals destacava la figura 46 que fou descrita com "una figurita con falda, con el tronco inclinado y en actitud de andar hacia la izquierda". La figura no alcançaria més de 1,5 cm de longitud i amb aquestes dimensions resulta difícil estar-ne segurs i la forma que tenia en el moment de documentar-se podria deure's al mal estat de conservació que afectava ja tot el grup com així deixen palès els autors de la monografia del 1951. En general l'agrupació era de caire linial.

El motiu 45 és un indeterminat, reduït a una taca, situat entre l'agrupació desapareguda 46-51 i la següent agrupació, que en una posició centrada en l'abric i el panell, esta formada pels motius 42, 43 i 44 (fig. 9). Cap dels tres és una figura completa i totes tres presenten greus pèrdues. Tanmateix, el motiu 44 deixa entreveure el possible lloc d'un quadrúpede per la definició del traç superior que mostra la inflexió del lloc a les natges. Ara bé, les imatges no recolzen la interpretació d'escena faunística, donat que els altres dos motius no permeten una aproximació interpretativa segura per l'escassetat de restes. Sota aquests, seguint cap a la dreta trobem tot un seguit de motius indeterminats amb els números 36a a 36d, actualment reduïts a taques informes de dimen-

Fig. 9. Zona central baixa del panell. Motius 36a-45

sions molt reduïdes i que es troben aïllats els uns dels altres. De tots ells cal destacar 36b on s'aprecien quatre traços fins d'una longitud aproximada de 5 mm. de recorregut paral·lel i que podrien haver estat part d'un feix de fletxes.

Sota aquest indeterminat es troba el motiu 36f, una figura humana bastant deteriorada, però on encara és apreciable l'animació coordinada testimoniada pel cap i el braç dret alçat. La qualificació de la figura per part de Jordà i Alcàcer de "negroide" sembla un tant arriscada. Tot i que és cert que la figura té caires dolicocefals açò es pot deure a que la figuració d'un ornament, barret o monyo com el que mostra l'arquer 26b. El pigment que envolta el cap palesa la complexitat en la lectura d'una figura tan perduda i incompleta. En 55 anys aquesta figura ha perdut les extremitats inferiors a més d'un traç que transcorria paral·lel a les cames. Estilísticament la figura no ens aporta suficients elements per al seu enquadrament.

A sota d'aquest motiu es dispersen, aïlladament, una sèrie de figures i restes molt perdudes, pràcticament invisibles. Aquestes són els motius 37a-c, 38, 39, 40a i 40b-c. D'aquests

són només analitzables els motius 37c i 40a. El primer l'hem interpretat com una figura humana. La postura que pren, amb els braços enlairats i cap enrere resulta una mica forçada, però atorga a la figura un alt grau de moviment i d'expressivitat. Tècnicament la figura resulta difícil d'enquadrar perquè tot i que els braços semblen lineals, el cos i el cap podrien haver estat executats en tinta plana. Igualment, el motiu 40a és una figura humana, tot i que molt tènue si que s'aprecia la tècnica de la tinta lineal per a l'execució de la figura. Es tracta, així, juntament amb la figura 57b, de les dues úniques figures executades clarament mitjançant la tècnica lineal. Tanmateix, el motiu 40a no ens aporta cap element cronològic que ens ajude en l'establiment de pautes d'execució del panell com sí ho fa el motiu 57b.

L'última agrupació de l'abric (fig. 10) és sense dubte la més coneguda i reproduïda del jaciment. Es tracta de l'agrupació formada pels motius 1 a 18b (no s'hi inclou el motiu 19 per considerar-lo aïllat). En total són 28 motius entre els quals el que primer destaca és l'heterogeneïtat. És una agrupació heterogènia en les solucions tècniques, en les di-

Fig. 10. Extrem dret del panell. Motius 1a- 18b

mensions de les figures, en el grau de conservació i en els colors dels pigments, en els tipus gràfics representats i en els temes exposats.

Tècnicament predomina la tinta plana que es utilitzada en 26 dels 28 motius, mentre que la tècnica del traç filiforme s'emprà per a la realització del motiu 6c i la tècnica del farcit llistat fou emprada per a l'execució del cos del motiu 8.

Entre els temes que es poden identificar trobem per una banda els faunístics amb els quadrúpedes 7 i 18 i el conjunt d'insectes 10a-b, d-e, g. Dels quadrúpedes no podem saber-ne l'espècie per l'estat de conservació en el que es troben, orientats en sentit oposat i amb coloracions diferents no podem establir cap tipus de relació entre ells. Sí s'aprecia una superposició del quadrúpede 18 sobre l'indeterminat 17.

Entre les figures humanes, majoritàries en l'agrupació, trobem dues femenines (motius 13 i 14), 6 masculines (motius 1a, 2c, 3, 4, 5 i 8) i 2 peus humans (motius 11 i 12a).

Creiem que es tracta de peus humans perquè la morfologia d'aquests dos motius són molt semblants als peus representats en els motius 1a i 2c, és a dir, la construcció dels peus és la mateixa): uns bessons marcats que s'estreuen al turmell on presenta un eixamplament de secció circular. El peu té el taló indicat i la planta i els dits eixamplats. Aquest eixamplament l'hem interpretat com un ornament o vestimenta als motius 1a i 2c i o fem també en aquest cas. La major diferència respecte d'aquests motius complets la trobem en les dimensions dels peus 11 i 12a. El primer té unes dimensions de taló al punt més alt de 4,9 cm, mentre que el segon arriba als 5,4 cm convertint ambdues figures en els peus més grans del Cinto de las Letras, però no en els més grans de l'art rupestre llevat de la zona central del País Valencià. Trobem en la Cueva de la Araña, en Bicorp, la figura humana n°43 (Hernández Pacheco 1924) de la qual només es conserva des de la cintura fins als peus i mesura en conjunt 40 cm de lon-

gitud. Hernández Pacheco va calcular l'altura total que alcançaria la figura completa en 80 centímetres. Els peus d'aquesta figura, calculats des del taló fins a baix del genoll (el que conserven els peus del Cinto de las Letras), alcancen els 6,5 cm aproximadament. L'altre element paral·lelitzable són les garroteres que sembla que tinguen representades el peu 11, així com l'eixamplament a l'altura dels bessons que encara s'aprecia en 12a com elements ornamentals comuns en les figures de grans dimensions.

A la pregunta de si els peus corresponen a una figura humana o a dues creem que la resposta correcta és la segona. Els diferents graus d'inclinació respecte del plànol horitzontal podria en principi semblar suficient per establir la correspondència a dos cosos diferents. Tanmateix la figura més gran de l'abric de la Cova Remigia (Sarrà 1988-89), mostra una disposició de genolls flexionats que deixa els peus en una posició endarrerida que podria donar-se també al Cinto de las Letras. Ara bé, hi ha diferències destacables entre els dos: en l'aspecte tècnic la representació del dits (el detallisme del peu 11 i el convencionalisme del 12a); les dimensions són igualment diferents; a més, podem associar al peu 11 a un pas lleuger o més viu, si més no, que el de 12a i pensar que la situació és semblant a la que es dona amb els arquers 1a o 2c on el primer sembla estar parat mentre que el segon marca la marxa.

Amb les dimensions calculades per a la figura 43 de la Cova de l'Araña i les figures 1a i 2c del Cinto de las Letras, es pot calcular que els cossos complets dels peus podrien voltar els 45-55 cm de longitud, sense saber el desenvolupament lateral que pogueren alcançar. Fet que indica que els arquers 1a, 2c, 3, 4 i la figura humana 8 són posteriors en el temps.

Insistint novament en la idea que els únics elements que ens queden són dos peus haurem de tenir la màxima cura a l'hora d'establir els paral·lels als que feiem referència abans i comentar que els ornamentals als turmells i la convenció en la representació de l'empenya i dels dits són molt semblants als emprats per a la realització dels peus de l'arquer 1a. Aquestes modes de construcció poden informar-nos sobre la continuïtat cultural en dos moments diferents en l'execució del panell. Les diferències vindrien donades pel lapsus de temps entre els dos moments o com diu I. Domingo *la intervención [sobre el panell] en fases sucesivas produce a medio plazo pequeñas modificaciones con respecto a las pautas establecidas, a las que no se les otorga importancia y que en todo caso sirven para acentuar la idea de complementariedad y de continuidad* (Domingo 2005: 188). En aquest cas, la modificació que coneixem, és la reducció de les dimensions.

Infraposat a l'arquer 1a trobem el motiu indeterminat 1b, el qual, esta subjecte a diverses visions. Tot i la poca mostra

que ens ha arribat és fàcil introduir-lo dins una figura humana, ara bé, el problema és a quina part del cos correspondria. La flexió angular del costat dret ens fa pensar en una articulació bé siga la del colze o el maluc. Els traços oblics que surten de la part superior ens recorden més a ornaments de braços que no pas d'esquena o malucs. Podria tractar-se, doncs, d'un fragment de les figures de grans dimensions.

El motiu 8 presenta trets peculiars en l'execució del cap on prima el detallisme i la definició en la representació de la melena i els trets facials, així com en la tècnica del farcit llistat emprada en el tronc. Tot i aquestes peculiaritats trobem nombrosos punts d'encontre amb els arquers 1a i 2c com ara unes proporcions semblants, la disposició en oblic de les tres figures; l'eixamplament dels avantbraços i els ornaments modulats dalt del colze que comparteix amb 1a.

El traç perpendicular al braç esquerre que entra en contacte amb la figura a l'altura del muscle pot respondre a una fletxa clavada el que conferiria al motiu un caràcter especial. Tanmateix podria tractar-se igualment de restes d'armament de les figures de grans dimensions ja que la zona es troba plena de restes de motius perduts i reduïts en molts casos a petites taques indesxifrables (motius 2a, 2b, 2d o 2e per exemple).

Els arquers 1a i 2c, es troben complets facilitant un anàlisi més exhaustiu que ens duu a concloure que aquestes dues figures mostren unitat compositiva a tots els nivells: les mateixes proporcions i convencions corporals, les dimensions, la coloració, el detallisme anatòmic i la profusió en la representació d'ornaments als caps, braços i cames; representen, sense dubte, una mateixa fase compositiva del panell.

El detallisme en les figures és una constant a l'abric, però troba en aquestes dues figures la seua màxima expressió. L'execució nítida dels dits de les mans finament traçats, l'observació de la inflexió del peu de recolzament al caminar o la representació de les puntes i les emplomadures en les fletxes. Aquest fet no pot respondre a l'estereotipació que presenten altres figures (com creem ocorre amb els motius 3-5) ans al contrari, ha de ser fruit de la voluntat individualitzadora dels motius testimoniada en les diferències en la vestimenta i ornamentació personal; en aquest punt pren més sentit que mai l'inclusió de l'humà 8 dins d'aquest moment. Tècnicament aquest minimalisme exigeix uns pinzells suficientment fins i una mà executora hàbil.

Aquestes dues figures tampoc fan us dels arcs que transporten i com ocorria en l'escena de caça 23-26 hi ha representats dos tipus d'arc: arc senzill per a l'arquer 2c i un arc de doble curvatura per a 1a que a més transporta unes fletxes amb la mateixa punta de tipus arpó que la que presenta l'arquer 25. Aquesta associació arc doble-punta de fletxa de tipus arpó tam-

bé es dóna a la Cueva de la Vieja d'Alpera d'on F. Jordà (1975b) tragué la denominació per a aquests projectils.

Tampoc utilitzen les seues armes els arquers situats immediatament a l'esquerra. Els arquers 3, 4 i 5 mostren una concepció unitària en l'execució, especialment entre els arquers 3 i 4 que fonamentem en un grafisme despreocupat en els detalls, en l'execució lineal de les extremitats i troncs amb prominència ventral; trets que confereixen unitat compositiva a les imatges i les allunyen de la resta de motius de l'abric. Reforçant aquesta idea l'arquer 4 flexiona el turmell esquerre, més endarrerit, per evitar el contacte amb la garreta de l'arquer 3; l'escena es podria catalogar de 'marxa guerrera' i sembla ésser una addició compositiva posterior als motius 1a i 2c. Aquesta idea la basem en la utilització d'un sòl imaginari semblant i la mateixa disposició que 2c, i a més, en la idea que l'evolució de l'abric descriu una disminució de les dimensions de les figures i una pèrdua de detallisme en l'execució de les mateixes (d'ahí que proposem una addició d'aquestes tres figures sobre les altres dues i no a l'inrevés com també podria pensar-se).

Novament, els elements comuns entre les diferents fases d'execució del panell són patents a través de l'ornamentació o vestimenta dels individus que en aquest cas i en dos dels tres arquers (l'arquer 5 ha perdut la part corresponent al maluc) es fa patent a través del 'llaç' de forma angulosa que porten a la part baixa de l'esquena, a la part de darrera. Pel que respecta a la figura 5, tot i que per les característiques generals l'englobem dins d'aquest tipus humà, certament presenta algunes diferències remarcables i que ens empenyen a pensar en diferents moments o diferents autors en l'execució. Aquesta figura trenca el sòl ideal que mantenen les altres dues, la coloració és diferent (tot i que pel que respecta al color del pigment, s'ha de ser especialment cautelós per l'alt grau de variabilitat que presenta inclòs en les mateixes figures), és una figura de majors dimensions i a més, l'estudi de la superposició entre els arcs de les figures 4 i 5 estableix que aquesta segona figura fou executada amb posterioritat.

Aquest darrer motiu a més presenta interessants superposicions amb els motius 6a i 6c. Aquests es troben en els dos casos per baix de l'arquer i l'ordre de la seqüència queda de la següent manera: en un primer moment es plasmà el motiu 6a, un feix de fletxes que ja es trobaria perdut en el moment de representar els arquers 3 i 4 ja que les cames d'aquests es troben sobre l'espai en blanc creat per un descrostat que afectà el motiu pel flanc dret. Després es superposa també al motiu indeterminat 6c. Sembla doncs, que amb la idea de mantenir la narració de l'escena no importaria superposar les cames de l'arquer 5 a motius perduts o sense significació en el moment de la seua execució.

Aquests és el cas del feix de fletxes 6a que és sense dubte l'armament de més grans dimensions de l'abric tot i la parcialitat que presenta. Aquest armament es pot associar a un arquer de grans dimensions semblants a les que hem calculat per a les figures incompletes 11 i 12a. L'indeterminat 6b es pot associar al feix de fletxes 6a; es tracta de dues taques informes que podrien ser part del cos portador de l'arc, tanmateix cap element ens ho confirma amb seguretat.

El motiu 6c és un dels motius més estranys del panell. Creiem que es troba complet, o al menys amb poques pèrdues. Aquest motiu fou interpretat el 1951 com un parany on el motiu 6b seria la presa capturada, interpretació que no compartim i que ens pareix bastant arriscada.

A l'esquerra d'aquests motius es troba el quadrúpede 17, indeterminat, que tot i que esta molt fragmentat i perdut podria tractar-se d'un animal fletxat.

En la zona central de l'agrupació trobem les restes del rusc amb els insectes pels voltants (10a, b, d, e, g) motiu que coneixem pels treballs del 1951 perquè en l'actualitat ha sofert greus pèrdues. Sense l'espectacularitat que pren el tema en altres jaciments com ara la Cueva de la Araña a Bicorp o l'Abric de la Peña de Moixent (López Montalvo 2005) la identificació és clara. No es documenta cap figura humana associada a l'escena, però el rusc presentava dos traços més llargs a la part inferior que podrien haver estat la representació de les cordes d'ascensió. Tanmateix, sense aquest component humà la temàtica recol·lectora (econòmica) s'esvaeix sensiblement. Una altra característica que destaca és la utilització de forats naturals en el suport per a ubicar el rusc, tot i que en aquest cas, la pèrdua de suport ha provocat que aquest forat es trobe quasi desaparegut.

Altres motius pròxims al rusc són 10f i 10c, els quals no han estat considerats insectes al tenir una morfologia diferent. El primer és un motiu indeterminable; el segon motiu és una puntuació. Igualment un motiu del que no hem pogut establir la seua significació és el 15, tot i que ens podríem plantejar la seua inclusió dins el grup d'insectes, no n'estem del tot convençuts i preferim considerar-lo com indeterminat.

En la part inferior de l'agrupació trobem uns dels motius de l'abric més coneguts i més tractats per la bibliografia. Parlem dels motius 13 i 14 corresponents a dues figures femenines. La primera es troba per damunt del motiu 17, al qual també es superposa el motiu 18, quadrúpede indefinit en molt mal estat de conservació. Al voltant de les figures femenines es troben els motius 15 i 16 que si van tindre una relació amb aquestes no és atansable a hores d'ara.

El motiu 14 es troba actualment quasi totalment perdut. La seua comprensió seria impossible sense la publicació de

1951. Seguint aquesta podem establir una relació escènica entre les dues figures. Tot i la contorsió del tronc de la figura 13 que mira a la dreta els peus marquen direcció vers la figura menuda establint la relació entre ambdues.

Aquestes dues figures femenines mostren clares diferències respecte de la tercera figura femenina vista en l'abric, la figura 33. Les connexions anatòmiques són més reals i les proporcions corporals més naturals, però la temàtica sembla ser la mateixa; la figura 33 i la 14 comparteixen la mateixa disposició. Sembla que trobem novament dues voltes representada si no la mateixa, una escena molt pareguda i de nou les diferències rauen principalment en el tractament estilístic de les figures.

Concretant, ens trobem davant d'una agrupació acumulativa constituïda per contínues addicions. Un espai, potser el més òptim de l'abric i sense dubte amb un poder d'atracció considerable, reiteradament reutilitzat, on apreciant-se horitzons gràfics diferenciats en la representació de la figura humana, els elements de continuïtat són contundents.

La figura 19 queda fora d'aquesta agrupació i actualment esta quasi desapareguda. Novament hem de recórrer als treballs de 1951. Segons aquests es tractaria d'una figura humana, masculina, en el moment de disparar l'arc. És l'única figura documentada a l'abric que dispara. Fet que ens fa creure que aquesta figura s'integraria en una escena més complexa amb altres motius no per ser l'única que dispara, sinó pel fet de fer-ho.

Les variacions estilístiques poden respondre, com apuntàvem anteriorment, al lapse de temps entre les diferents fases d'execució del panell, els trets culturals representats en l'ornament i la vestimenta arriben a coincidir en tres tipus humans diferents dins l'agrupació. Les addicions reafirmen el missatge contingut en les imatges. Els tipus humans representats són molt diferents els uns dels altres, tanmateix, les similituds també són remarcables. Les superposicions es produeixen sobre motius perduts o incomplets i les addicions no modifiquen (aparentment) la narració. Sembla bastant clar, doncs, tant la voluntat diferenciadora dels diferents moments de realització com la continuïtat cultural dels autors del Cinto de las Letras.

L'ESTIL EN LA FIGURA HUMANA.

Aquest treball inicia una aproximació regional a l'art llevantí de l'àrea central del País Valencià. L'estudi només afecta els motius d'aquest panell buscant paral·lels en l'àrea immediata, però en cap cas es preten establir correlacions amb altres zones.

En aquestes línies ens anem a centrar en la figura humana per dos motius. El primer és que la figura humana destaca en l'abric pel seu nombre, importància i variabilitat; el segon motiu es que aquesta ens permet una aproximació més exhaustiva a l'evolució que han sofert les representacions. Tanmateix, farem un lleu repàs a les figures animals amb que conta l'abric. De les 13 figures animals que contabilitzem, 4 són quadrúpedes indeterminats, 5 són representacions d'abelles, una cria, possiblement de cérvol, un cérvol adult i dues cabres salvatges mascles i adultes.

En general, els animals susceptibles d'un anàlisi estilístic (les cabres 23 i 27, el cérvol 20, el cervatell 58 i els insectes englobats sota el motiu 10) tenen tots un tractament naturalista i detallista que es fa patent amb la representació de peülles i cues o en el tractament dels insectes. En els quadrúpedes el moviment només és destacable en el motiu 58, mentre que la resta mostren un estatisme que creem ve determinat per la narració: és el cas de les dues cabres salvatges i del cérvol 20 el qual hem considerat com un animal mort per la disposició de les cames.

Pel que respecta als insectes, els hem interpretat com abelles (encara que no podríem descartar altres espècies d'*hymenopters*) al paral·lelitzar-les als motius de l'escena de recollida de la mel en la veïna Cueva de la Araña. Els insectes del Cinto de las Letras foren executats segons l'*estereotipació de peduncle amb aletes* (López Montalvo 2005) com ocorre a l'estació de Moixent de l'abric de la Peña i a diferència de les abelles representades en la Cueva de l'Araña o en el Abrigo de los Chorradores a Millares. En aquest cas ni les abelles ni el rusc es poden associar a cap figura humana. Però el fet que estiguen presents en l'estació rupestre més important de la Canal de Dos Aguas reforça la importància que el tema té dins la zona central del País Valencià.

La relació més clara dels animals amb les figures humanes es dona amb la cabra 23 i els arquers que l'envolten (24b, 25 i 26b) que conformen una escena d'execució unitària. El mateix podria ocórrer amb la cabra 27, però la parcialitat de l'escena no ens permet asseverar-ho.

Pel que respecta a les figures humanes, de la proposta de 1951 arpleguem la idea d'un mateix *fyllum* comú que comparteixen els 4 dels 5 estils. Això per als 24 motius identificats, dels quals, 18 responen a figures masculines; 3 són figures femenines (no incloem el motiu 46 perquè genera massa dubtes) i tenim dos peus que correspondrien a dues figures possiblement masculines.

La proposta estilística quedaria de la següent manera (fig. 11), ja ordenada pel que hem considerat l'ordre temporal en que serien executades.

Fig. 11. Estils de la figura humana. a. Tipus 1: Figures naturalistes de grans dimensions; b. Tipus 2: figures naturalistes proporcionades amb afaiçonament anatòmic i profusió de detalls; c. Tipus 3: figures naturalistes amb menor detall anatòmic i afaiçonament corporal menys pronunciat; d. Tipus 4: figura humana naturalista amb extremitats lineals; e. Tipus 5: figura humana estilitzada de traç lineal; f. Figures femenines del Cinto de las Letras

Tipus 1. *Figures naturalistes de grans dimensions*. Aquestes es redueixen als motius 6a, 11 i 12a. Totes elles en l'agrupació de l'extrem dret del panell. Les dimensions expressades i l'alt grau de detallisme que mostren les poques restes que ens han arribat són la base per a la diferenciació. Podríem incloure en aquest grup el motiu 1b, que per les característiques de l'ornament que presenta podria tractar-se d'un colze de dimensions considerables i en situació de correspondre a algun dels dos peus.

No podem atribuir com una marca d'autor el fet que aquestes figures foren entre dues i tres vegades més grans que la figura més gran que conservem completa. La percepció que d'unes i altres figures es té implica canvis conceptuals en la funció, significat i execució de les figures humanes. El situem en la fase més antiga per trobar-se a sota dels tipus 2 i 4.

Tipus 2. *Figures naturalistes proporcionades amb afaiçonament anatòmic i profusió de detalls*. Dins aquest moment estilístic incloem els motius 1a, 2c amb seguretat, però tam-

bé creem que corresponen els motius 8, 31 i possiblement el 34. El cos es representa amb una desproporció favorable als tronc, amb representació dels volums als braços, però sobretot a les cames sense que la musculatura resulte exagerada. Els panxells accentuats es desmarquen com a un tret d'estil. El tronc marca una tendència triangular més o menys accentuada i el maluc té un tractament diferenciat. El detallisme és una constant en aquesta fase: en la representació corporal amb la indicació dels dits de les mans, detalls en la vestimenta com ara barrets o peces de roba a la cintura i profusió d'ornaments corporals (braçalets en cinta o modulats, polseres a les canelles i turmells,...); en els arcs, que tendeixen a la horizontalitat, mostrant el detall del cordatge, el feix de fletxes i en el cas de l'arquer 1a amb la representació de la punta de la fletxa i de l'emplomadura.

El motiu 8 encaixa dins d'aquest tipus en el detallisme de la cara, així com en els ornaments que presenta als braços que a més, estan executats sota el mateix patró que els braços dels

arquers 1a i 2c. Com també encaixa el motiu 31 en les dimensions calculades (aproximadament 25 cm) i en la representació dels panxells i els peus. Les cames del motiu 34 estan un poc més allunyades estilísticament, encara que tampoc massa, però sobretot l'inclouem per la representació del sexe sota les mateixes convencions que en l'arquer 2c.

El moviment està present en totes les figures, però no destaca ni resulta violent, prenent normalment disposicions d'extensió recolzada rígida. Les dimensions mitges d'aquest tipus són uns 20 cm d'altura.

Tipus 3. *Figures naturalistes amb menor detall anatòmic i afaixonament corporal menys pronunciat.* Dins del qual inclouem les figures 13, 14, 19, 24b, 25, 26b, 28 i 29. Caracteritzades per unes proporcions corporals bastant correctes i unes dimensions mitges que volten els 10 cm. L'afaixonament anatòmic és menys marcat que en el tipus anterior, però està present amb una lleu representació dels volums corporals. Un dels trets més rellevants d'aquest tipus humà és la utilització del moviment coordinat, que en el cas del motiu 28 no està clar donat que presenta les cames estàtiques, fet que pot vindre motivat per la narració escènica en que s'emmarca, que és, al seu torn, un altre dels trets més importants d'aquest moment: inclusió dels seus integrants dins escenes (tret que en els altres moments no és tant determinant).

Totes aquestes característiques són compartides per les figures femenines 13 i 14, motiu pel qual, tot i la dificultat provocada pel diferent tractament que reben les figures segons el sexe, ens hem decantat per incloure-les dins d'aquest grup donat que comparteixen els trets bàsics d'aquest tipus humà: les proporcions i l'alt grau de naturalisme, les dimensions generals, figures detallistes, una expressió del moviment molt ben aconseguida i la inclusió de les figures dins una composició escènica.

Dins aquest tipus humà hem inclòs l'arquer 19, tanmateix ho fem des de la cautela ja que aquest arquer actualment es troba perdut en la practica totalitat. Segons els cales realitzats en 1951, aquest seria l'únic arquer que faria us de l'armament, detall que el fa fàcilment integrable dins una escena venatòria. El detall de barret o cabells seria un altre element que afavoreix la integració del motiu dins aquest tipus humà.

Tot i que no hi ha cap contacte entre integrants d'aquest tercer tipus amb altres figures, creem que és factible que corresponga a un tercer moment d'execució del panell. Les dimensions es van reduint i es va perdre definició, ara bé, a favor d'un augment de l'expressivitat, del moviment i de la narrativitat.

Tipus 4. *Figura humana naturalista amb extremitats lineals.* Dins aquest tipus humà inclouem els motius 3, 4 i 5. Es

descriuen com figures naturalistes de tendència a l'estilització. Caracteritzades per tenir les extremitats lineals (la indicació dels músculs dels panxells es redueix a un lleuger augment de la pressió del pinzell sobre el suport); hi ha pèrdua de volum respecte dels tipus anteriors. La morfologia dels caps és en el cas que es conserva o bé ovalada -figura 4- o bé circular -figura 5-. Els troncs representats de perfil són de recorregut paral·lel o semiparal·lel amb prominència ventral. Les proporcions corporals són incorrectes, però no mostren regularitat, així els arquers 4 i 5 tenen un cos més llarg que les cames, mentre que el motiu 3 marca una pauta inversa. Són figures de realització i acabat tosc, amb connexions anatòmiques un tant forçades, especialment la del maluc.

Aquest tipus no genera escenes pròpies, sinó que s'addiciona als frisos anteriors; mantenen (o copien) les disposicions corporals i detalls de vestimenta i ornamentació (aquest és el cas dels ornaments que duen al maluc els arquers 3 i 4 iguals als que presenten els motius 1a i 24b). La disposició de marxa cap a l'esquerra sembla mantenir la disposició que ja marcava el motiu 2c. Els arcs, iguals que al tipus 2 es disposen en horitzontal i són tots tres arcs simples.

Tipus 5. *Figura humana estilitzada de traç lineal.* Només compta amb dos representants a l'abric. Es tracta de les figures 40a i 57a. Es tracta, doncs, de figures sense volum, executades mitjançant un traç fi tant per a les extremitats com per al tronc, fet que els diferencia de l'anterior tipus humà. A l'exigu nombre de representants d'aquest tipus s'uneix que aquests es troben conservats només parcialment reduint el valor del seu estudi a una aproximació quasi especulativa. L'estudi del moviment es mostra heterogeni: mentre que al motiu 57a si s'aprecia mitjançant l'obertura de cames, en el motiu 40a aquest, si està present, és molt lleu.

El fet més destacable és la superposició que es produeix entre el motiu 57a el qual es troba per damunt, nítidament, del quadrúpede 55b. Fet que deixa el tipus lineal com un estil amb una execució posterior als tipus humans de caire naturalista.

Tanmateix, l'antropomorf que acompanya aquest quadrúpede infraposat (considerem els dos -55a i 55b- d'execució unitària), és un dels quatre motius humans que no han estat enquadrables dins de cap dels 5 tipus anteriors. Els tres restants són els motius 33, 36f i 37c. La figura femenina 33 mostra unes pautes d'execució i unes convencions peculiars que no s'identifiquen amb cap dels tipus humans esmentats. L'articulació tosca i forçada de les extremitats i la desproporció del cap respecte del cos són dos dels elements difícilment encaixables. Semblant és el cas del motiu 36f: les restes que han romàs fins a dia d'avui no permeten una aproximació estilís-

tica més acurada; com ocorre amb el motiu 37c. Aquest últim s'aproxima al tipus lineal, el cinquè i últim dels tipus descrits, tanmateix, la possible utilització de la tinta plana tant per al cap com per al tronc l'allunya d'aquelles figures. Així doncs, hem deixat fóra aquells motius que no enquadraven dins dels tipus predominants per no crear tants horitzons estilístics com figures humanes tenim.

Ara bé, el fet que el motiu 55a no haja estat incorporat a cap dels tipus gràfics no impedeix recórrer a ell per entendre l'evolució de l'abric i les contínues addicions que es van anar incorporant al llarg del temps. Com apuntàvem més amunt, el panell sembla evolucionar des del naturalisme detallista cap a la pèrdua d'aquest i de les dimensions. No vol dir això que totes les fases estiguen ben documentades en relació a la resta, és a dir, no sempre podem garantir amb total seguretat que l'evolució siga aquesta tanmateix, alguns elements reforcen la idea.

En primer lloc sembla clar que el Tipus 1 és més antic que el Tipus 2 i el Tipus 4. Ara bé, per establir la relació i correlació entre els tres tipus l'únic nexa d'unió és l'anàlisi detallat dels peus, els quals estableixen molts més vincles entre Tipus 1 i Tipus 2 que no pas amb el Tipus 4. O dit d'una altra manera, la convenció en la representació de peus és la mateixa entre el Tipus 1 i 2 (els ornaments al turmell, la representació dels panxells, l'empenya o el taló, etc) diferenciats només per les dimensions, mentre que s'allunyen molt més dels peus caracteritzats per al Tipus 4 per al que establiríem un lapsus de temps major respecte del Tipus 1 que no pas el transcorregut en el Tipus 2.

Si establim per bona aquesta relació entre dos dels moments, podem acceptar que la reducció del detallisme juntament amb la reducció de les dimensions són els elements guia en l'evolució del panell. Per tant establim el Tipus 3 com un tercer moment, tot i no comptar amb cap element de relació directa, ja que en aquests dos paràmetres es troben entre les solucions tècniques i estilístiques del Tipus 2 i les convencions del Tipus 4. En últim terme, el Tipus 5 es troba superposat a un antropomorf de caire naturalista (si més no, molt més que no pas el Tipus 5 lineal) per al qual, com acabem de comentar, no tenim possibilitat d'enquadrar dins de cap tipus establert, però que permet mantenir la lògica d'una evolució estilitzant. Per tant, pensem que el últim moment d'execució del panell seria aquell menys naturalista i representat pels motius estilitzats del Tipus 5.

Fins ara hem numerat les raons que es desprenen d'un estudi intern del panell, però la idea es reforça en la cova veïna de la Araña. En aquella dos són els exemples als que podem recórrer per dotar de coherència el que sembla ser la

tendència. El primer cas és sobre la base de figures humanes: la cacera de cabres (el número 10 per a Hernández Pacheco) es superposa als motius humans 13, 16 i 32 (numeració del mateix autor) que ja estarien mig perduts quan es va pintar l'escena venatòria. Els integrants humans de la cacera han perdut l'afaiçament de les cames i han sofert una reducció de les dimensions mitges de les figures respecte dels motius als que es superposen. El segon exemple, tot i que sobre la base de zoomorfs, s'estableix en una relació semblant entre els motius 23 i 27 (Hernández Pacheco 1924) on el primer, un cervol de trets naturalistes es troba infraposat indirectament (és a dir, que ja s'havia perdut parcialment) al segon, un zoomorf de tendència estilitzada, fet que marcaria una mateixa tendència.

La continuïtat cultural dels autors que veiem en l'abric no és una novetat, sinó, més bé, una constant que s'aprecia a altres zones i sobre altres suports. Així doncs, ja hem vist com per a I. Domingo les diferències venen donades per modificacions estilístiques a les que no se'ls atorgaria importància, o el que és el mateix, *the variation* [en la decoració], *if any, are related to the style rather than to the iconography* (Nikolov, Karastoyanova 2003: 174ss); així, tot i que poden canviar les formes, el missatge a transmetre seria el mateix, fet que pot explicar en primer lloc les repeticions temàtiques que s'aprecien, en les quals la novetat és la diferència en el tractament estilístic de les figures i en segon terme, la continuïtat que expressen els ornaments corporals i els detalls en l'armament a través dels diferents estils. Aquestes repeticions no poden entendre's sense la continuïtat cultural dels grups responsables de les pintures.

La proposta que acabem d'exposar, tot i que s'han inclòs sempre que ha estat possible les figures femenines, s'ha basat fonamentalment en la figura humana masculina. Açò s'explica pel fet que comptem amb 18 figures masculines i només 3 femenines. Tanmateix, no voldríem concloure aquestes pàgines sense fer unes breus anotacions al voltant d'aquestes tres figures.

En primer lloc, el criteri d'identificació ha estat en els tres casos la vestimenta primer i els atributs sexuals després. Aquests criteris hauran de ser per a cada cas diferents, perquè cada cas és diferent: en l'abric Centelles s'han documentat tres dones que vesteixen pantalons fins als genolls (Guillem, Martínez Valle 2004; Martínez Valle, Guillem 2006). Així doncs els vestits i complements (bàsicament faltes i armaments) ha determinat l'adscripció sexual de les figures en aquest estudi. Els atributs sexuals no han primat ni per a les figures femenines ni per a les masculines, entre les quals només dues tenen el sexe representat i no per aquest

motiu hem deixat d'interpretar als arquers 1a, 24b o 25 com a figures masculines.

Les faldes són llargues, fins a baix dels genolls, i amb vol. Tret que comparteixen sobretot amb la figura femenina del Abrigo de la Pareja (Dos Aguas), però que també podem trobar entre les figures del Abrigo de Gavidia (Bicorp). Aquesta especificitat de les faldes, donaria segons M.A. Mateo Saura (2001-02) un caràcter d'especificitat regional a les representacions femenines de la zona central del País Valencià. La resta d'elements com són els ornaments en cinta als braços són àmpliament documentats a tota l'àrea lleuantina (Alonso, Grimal 1993).

Un altre tema molt diferent és el que toca als objectes que en dos dels tres casos porten les figures a les mans. Al nostre parer el debat obert al voltant de la significació d'aquests objectes és estèril (en el millor dels casos) donada la impossibilitat d'establir amb certesa el seu origen, la seua funció i/o la seua significació. Evidentment la importància rau en les implicacions culturals atorgades (als objectes i a les seues portadores), i amb elles una adscripció cronològica per a l'Art Rupestre Llevantí. Només cal fer una ullada per la bibliografia per entendre que aquests objectes imparcials poden recolar en un moment donat qualsevol tesis (Jordà 1971, 1974; Beltrán 1979; Mateo Saura 1992; Alonso, Grimal 1993; Escoriza 2002). Si es tracta de pals per a la recol·lecció o de ferrament agrícola és un dubte que no resoldrem des de l'objecte. El que palesa al nostre entendre és una actitud activa de les representacions femenines; no només perquè les tres figures tenen moviment, sinó perquè a més interactuen amb el medi a través d'aquests objectes.

Igualment interessant és l'objecte que hem diferenciat a l'esquena de la figura 33. La figura documenta un altre sistema de transport d'objectes de grandària mitja entre els grups lleuantins.

Finalment, no només comptem amb poques representacions femenines, el que per si sol ja és significatiu, si no que a més, sembla ser que la seua incorporació al panell és tardana. Segons la proposta de seriació que acabem d'esbossar, la introducció d'imatges femenines en la iconografia lleuantina de la zona seria en un tercer moment i posteriors. Açò només potser un apunt que caldrà corroborar en altres abrics, tanmateix, en el Cinto de las Letras, o han desaparegut totalment les figures femenines de moments anteriors (que és un fet factible) o aquestes no s'incorporen fins a la meitat de la seqüència. En canvi, hi ha zones on es documenta una presència de la figura femenina des dels primers moments. Aquest és el cas de l'àrea del Maestrat castellonenc on sembla ser que entre les fases més antigues, en l'Horitzó Centelles (Domingo 2005; Villaverde *et al.* e.p.) la presència de figures femeni-

nes és una constant, que aquestes mostren diversitat de solucions i es presenten en situacions variades.

TRINIDAD MARTÍNEZ i RUBIO
Departament de Prehistòria i Arqueologia,
Universitat de València
Trinidad.Martinez@uv.es

AGRAÏMENTS:

Aquest treball hagués estat impossible sense l'ajuda de Valentin Villaverde i Rafael Martínez Valle. Igualment volem agrair l'ajut prestat a Pere Guillem, a Ester López Montalvo i al Servei d'Investigacions Prehistòriques de la Diputació de València per deixar-nos els materials i fotografies del seu arxiu.

BIBLIOGRAFIA.

- ALONSO, A.; GRIMAL, A. (1993) La mujer en el arte de los cazadores epipaleolíticos. *GALA*, 2. 11-50.
- APARICIO PEREZ, J.; Meseguer Folch, V. i Rubio Gomis, F. (1982). *El primer arte valenciano II. El Arte Rupestre Levantino*. València.
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A. (1979) *Arte Rupestres Levantino (adiciones 1968-1978)*. Zaragoza.
- DOMINGO, I. (2005). *Técnica y ejecución de la figura en el arte rupestre levantino. Hacia una definición actualizada del concepto de estilo: validez i limitaciones*. València.
- DOMINGO, I.; LÓPEZ MONTALVO, E. (2002). Metodología: el proceso de reproducción de calcos o reproducciones. *La Cova dels Cavalls en el Barranc de la Valltorta*. (Villaverde i Martínez Valle, eds). Tírig.
- FORTEA, F.J. (1975). En torno a la cronología relativa del inicio del Arte Levantino. Avance sobre las pinturas rupestres de La Cocina. *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 11: 185-197.
- GARAY MARTÍN, P. (1995) Marco geológico estructural y neotectónica. *El Cuaternario del País Valenciano*.
- HERNÁNDEZ PACHECO, E. 1924. *Las pinturas prehistóricas de la Cueva de la Araña (València)*. Comisión de Investigaciones Paleontológicas i Prehistóricas, 34. Madrid.
- JORDÀ CERDÀ, F. (1970-71) Los tocados de plumas en el Arte Rupestre Levantino. *Zephyrus XXI-XXII*.
- JORDÀ CERDÀ, F. (1971) Bastones de cavar, layas y arados en el Arte Rupestre Levantino. *MUNIBE (San Sebastian) Sociedad de Ciencias Naturales Aranzali*, XXIII, nº 2/3.

- JORDÀ CERDÀ, F. (1974) Formas de vida econòmica en el Arte Rupestre Levantino. *Zephyrus* XXV.
- JORDÀ CERDÀ, F. (1975a) La sociedad en el Arte Rupestre Levantino. *PLAV*, 11.
- JORDÀ CERDÀ, F. (1975b) Las puntas de fletxa en el Arte Levantino. XIII Congreso Nacional de Arqueología. Saragossa.
- JORDÀ CERDÀ, F.; ALCÀCER GRAU, J. (1951) *Las pinturas rupestres de Dos Aguas (Valencia)*. Serie de Trabajos Varios, 15. València.
- LÓPEZ MONTALVO, E. (2005) La caza y la recolección en el Arte Levantino. *Arte Rupestre en la Comunidad Valenciana*. (Martínez Valle, R. dir. i coord) València.
- LÓPEZ MONTALVO, E.; DOMINGO, I. (2005) Nuevas tecnologías y restitución bidimensional de los paneles levantinos: primeros resultados y valoración crítica del método. *Actas del III Congreso Nacional de Neolítico de la Península Ibérica (Santander, octubre 2003)* (Arias, P., Ontañón, R. y García Mancó, C., eds). Santander 719-728.
- MATEO SAURA, M.A. (2001-2002) La mujer en la Prehistoria: función social y simbolismo de la mujer en el Arte Levantino. *Kalathos* 20-21.
- MATEO SAURA, M.A. (1992) La representación de actividades de producción en el arte rupestre levantino. *Verdolay*, 4.
- MARTINEZ VALLE, R.; GUILLEM, P.(2006). On són les dones. Una aproximació a la distribució de les figures femenines d'estil llevantí en el Parc Cultural Valltorta-Gassulla. *Les dones en la Prehistòria*. València.
- NIKOLOV, V.; KARASTOYANOVA, D. (2003) Painted pottery ornamentation as a communication system between generations. Based on evidence from the early and Middle Neolithic layers at Tell Kazanlak. *Early Symbolic System for communication in Southeast Europe*. (Nikolova, L. ed) Oxford.
- ROSSELLÓ; VERGER, V. M. (1995) *El País Valenciano en el Cuaternario: un espacio para el hombre. El Cuaternario del País Valenciano*. 13-27
- SARRIÀ BOSCOVICH, E. (1988-89) Las pinturas rupestres de Cova Remigia (Ares del Mestre, Castelló). *Lucentum*, VII-VIII. 7-33
- SORIA LERMA, M.; LÓPEZ-PAYER, M.G. (1988) *Los abrigos con arte rupestre levantino en la Sierra de Segura. Patrimonio de la Humanidad*. Junta de Andalucía, Consejería de Cultura.
- VILLAVERDE, V., GUILLEM, P.; MARTINEZ VALLE, R. (e.p.) El horizonte gráfico Centelles y su posición en la secuencia del arte levantino del Maestrazgo.
- ESCORIZA MATEU, T. (2002) La representación del cuerpo femenino. *Mujeres y Arte Rupestre Levantino del Arco Mediterráneo de la Península Ibérica*. Oxford.